

**“AZLİNG 2022-AZƏRBAYCAN
DİLİ VƏ MÜASİR DİLÇİLİK:
PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR VƏ
ÇAĞIRIŞLAR”
mövzusunda
BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERIALLARI**

**PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL
CONFERENCE
“AZLING 2022-AZERBAIJANI LANGUAGE AND
MODERN LINGUISTICS: PROBLEMS, PERSPECTIVES,
AND CHALLENGES”**

AZLING - 2022

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2023**

ELMİ REDAKTOR VƏ TƏRTİBÇİLƏR

1. Aqşin Əliyev – Pekin Xarici Dillər Universiteti (Çin Xalq Respublikası)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
1. Qüdsiyyə Qəmbərova – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

1. Aqşin Əliyev – Pekin Xarici Dillər Universiteti (Çin Xalq Respublikası)
2. Qüdsiyyə Qəmbərova – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
3. Könül Məmmədova – Neftçala rayon Heydər Əliyev Mərkəzi
4. “Regional İnkışaf” İctimai Birliyi (RİİB)

KONFRANSIN ELMİ KOMİTƏSİ

1. Dosent Qüdsiyyə Qəmbərova – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
2. Dosent Aqil Cəfərov – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
3. Fil. ü.f.dok. Aqşin Əliyev – Pekin Xarici Dillər Universiteti (Çin Xalq Respublikası)
4. Fil.ü.f.dok. Ramil Bayramov – Bakı Dövlət Universiteti
5. Elmi işçi Pərvin Eyvazov – Bakı Dövlət Universiteti

“AZLING2022 - Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2023, 304 səh.

Lingvistik topluda 2022-ci ilin oktyabr ayında Neftçala rayonunda keçirilmiş “AZLING2022-Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” beynəlxalq elmi konfransında məruzə edilmiş, Azərbaycan dilciliyinin müxtəlif sahələrinə dair aktual problemlərə həsr olunmuş məqalə və tezislər yer almışdır. Konfransda Azərbaycan dilçiləri ilə yanaşı, Türkiyə, Özbəkistan, Çin, Misir dövlətinin dilçi alımları, o cümlədən Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələr də elmi araşdırmaşalarla çıxış etmişlər. Topludakı tədqiqat işləri dilçilik elminin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi, müasir, nəzəri, praktik və s. məsələlərinə həsr olunmuşdur. Materiallar elmi mühit və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

***

The proceedings comprise articles and theses dedicated to current problems in various fields of Azerbaijani linguistics, reported at the international scientific conference "AZLING2022-Azerbaijani language and modern linguistics: problems, perspectives and challenges" held in Neftchala City in October 2022. At the conference, along with Azerbaijani linguists, linguists from Turkey, Uzbekistan, China, and Egypt, as well as foreign students studying in Azerbaijan, presented their research. The research works in the collection cover the historical, modern, theoretical, practical, etc. issues of linguistics and the Azerbaijani language. The proceedings are intended for academic community, and a broad readership.

M Ü N D Ə R İ C A T

Könül Məmmədova. Ön söz	5
Aqil Cəfərov. Dildə sintaqmin strukturu, həcmi və aktivliyi	9
Arifə Zeynalova. Naxçıvanda bəzi tayfa adları və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri	18
Aytən Bəylərova. Ləqəblərin konnotativ mənası	26
Azadə Quliyeva. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, resurslar, problemlə məsələlər və onların həlli yolları.....	36
Cavahir Məmmədova. Azərbaycan dili dərsliklərinə konseptual yanaşmalar və dil məsələləri.....	50
Elnarə Əliyeva. Türk dillərində nitq hissələri kateqoriyasının formalaşmasına bir nəzər.....	55
Elvin Abbasbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatının fransız dilinə tərcüməsinin müasir vəziyyəti və qarşıya çıxan tərcümə problemləri	64
Fikrət Əlizadə. Funksional sintaksisdə aktant və predikatların rolü	75
Gülnar Muxtarzadə. Qədim türk abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri.89	
Gülnarə Əliyeva-Koşkun. Türk dillərində şəxs adları lügətləri	99
Günel Allahverdiyeva. Azərbaycan dili və müasir koqnitiv dilçilik	113
Günel Mirzəyeva. Azərbaycan və başqırd dillərində ahəng qanunu.....	122
Xanım Qasımovə. Azərbaycan mətbuatında terminlərin işlənməsi	128
Xatırə Abdullayeva. Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində şimal-cənub dil əlaqələnməsinin elmi əsası (müasir dövrün 40-50-ci illər mərhələsi).	138
İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli alınmaların leksik-semantik xüsusiyyətlərinə dair	149
İsmayıł Kazımov. Azərbaycan dili və Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri.....	158
Qənirə Əsgərova. Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlərə münasibət ...	166
Qətibə Mahmudova. Türk dillərində uzun sait problemi (Türkmən və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)	175
Qətibə Vaqifqizi. Qədim türkçədən çağdaş türk dillərinə “esrük” sözünün funksional-semantik xüsusiyyətləri.....	186
Qızılıgül Abdullayeva. Sait uzanmasının növ müxtəlifliyi dilin vokal sisteminin tarixi mənzərəsində (XVII əsrin dil materialı əsasında).....	198
Qüdsiyyə Qəmbərova. Türkmenşəli numizmatik morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri.....	208
Leyla Yusifova. Hind-Avropa dillərində feilin şəkilləri.....	216
Mashrapova Gulsanam Akhadovna. The Lexema of Journey and its Semantics Specific to Works of Folklore	229
Pərvin Eyvazov. Professor Bəkir Çobanzadənin elmi araşdırılmalarında morfemika məsələləri	236

Pərvin Bayramova. Uşaqlarla ünsiyyətdə bədən dilindən istifadənin əhəmiyyəti	245
Ramil Bayramov. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin formalaşma tarixinə dair	254
Sədaqət Həsənova. Poetik dildə eyni ifadə və misralardan istifadə məsələsi.....	267
Süleyman Kaan Yalçın. Azerbaycan Ağızlarında Uzun Ünlülerden Kaynaklanan Seslik İzler	277
Zemfira Şahbazova. Azərbaycan dili dərslərində feilin tədrisi zamanı qarşıya çıxan problemlər	296

Topluda yer almış məqalə müəlliflərinin adları əlifba sırası ilə verilmişdir.

ÖN SÖZ

Ana dili bizim müqəddəs sərvətimiz, anamızın dilidir. Ana dili ömrümüza mənə verən, onu gözəlləşdirən əxlaq dərsliyidir. Ana dili adicə bir ifadə deyil, ürəklərə hərarət gətirən, insanı öz keçmişinə bağlayan, gələcəyə səsləyən mənəvi xəzinədir. Ana dili bizim kökü-müz, milli mədəniyyətimiz, milli əxlaqımızdır. Mənim ana dilim Azərbaycan dilidir, üzərində boy atıb böyüdüyüm Vətənimin dilidir, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

Azərbaycan dili həm qüdrətli və gözəl, həm də mənalı və şirin dildir. Bu dil ən mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə, ən obrazlı epizodları çatdırmağa qadir bir dildir. Azərbaycan dili əsrlər boyu inkişaf edərək zamanlardan sözülə-sözülə gelmiş, kamil bir dilə çevrilmişdir. Bu incə və lətafətli dil bütün dövrlərdə öz gözəlliyi və şirinliyi ilə dünya dillərinə meydan oxumuşdur. Bir çox tanınmış sənətkarlar bu dilin gözəlliyyini duyaraq onu öyrənmək həvəsində olmuşlar. Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Qafqazda olarkən dostu S.A.Rayevski-yə yazırkı ki, Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, Qafqazda da Azərbaycan dilini bilmək o qədər zəruridir.

Ana dilim o dildir ki, analarımız bizə beşik başında həyatın ən həzin musiqisi olan laylanı bu dildə demişdir, bu, o dildir ki, Füzuli eşqi, Nəsimi dözümü, Vurğun şirinliyi, Üzeyir dünyası bu dildə ifadə olunmuş, zaman-zaman qanımıza, canımıza hopmuşdur.

Ana dilimizin inkişafı haqqında danışarkən öncə qeyd etməliyik ki, millətin dilinin dövlət statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam bir millətin varlığının əsası, millət olaraq təsdiqidir. Çünkü dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi, millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda, dilinin zənginliyinin sübutudur. Dilin dövlət dili statusu qazanması, həqiqətən, qürur gətirən tarixi hadisədir. Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni yaşayıb. Bu gün dilimi-

zin dövlət statuslu dillər arasında olmasına görə dilimizin mənəvi dirilik atributuna çevrilməsi yolunda böyük fədakarlıqlar göstərmiş, “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağıla fəxr edirəm” - deyən ümummilli lider Heydər Əliyevə minnətdar olmalıyıq. Ölkəmizdə ana dilinin hərtərəfli inkişafı, işlək dilə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə yol tapması ana dilimizin gözəl bilicisi ulu öndər Heydər Əliyevin dilin qorunmasına yönələn düşünülmüş siyasətinin nəticəsidir. Bu siyasətin əsası hələ 1970-ci illərdə qoyulub. Ulu öndər Heydər Əliyev ana dilində danışmağın dəbdə olmadığı həmin il Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində Azərbaycan dilində çıxış edib. Az keçməmiş bu dil dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açıb.

Azərbaycan dili bizim varlığımız, sərvətimizdir. Onun saflığını və müqəddəsliyini qorumaq, yad təsirlərdən qurtarmaq bizim borcumuzdur.

Xalqı onun dili, dövləti isə onun xalqı yaşıdır. Elə buna görə də hər bir dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı amillər içərisində onun xalqının dilinin qorunması və zənginləşdirilməsi də daim diqqətdə saxlanılır. Azərbaycan dili özünün hazırkı səviyyəsinə çatana qədər müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçib. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan dilində mətbuatın, mədəniyyətin, elm və təhsilin inlişafı üçün böyük işlər görüb. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsi də Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. 2001-ci ilin iyul ayında Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman imzalayıb, daha sonra isə 2001-ci ildə imzaladığı fərmana əsasən avqustun 1-i respublikamızda “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü” kimi təsis olunub.

Ana dilimizin inkişafı istiqamətində mühüm addım kimi, artıq 2021-ci ildən Neftçala rayonunda təşkil edilən “AZLING - Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” adlı beynəlxalq elmi konfrans öz işini yenə də uğurla davam etdirir.

2021-ci il 4 sentyabr tarixində bütün dünyada COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizə tədbirlərinin görüldüyü bir vaxtda dilimizin qorunması, onun təbliği işində distant konfrans təşkil etdik. Daha sonra, 2022-ci ildə isə məhdudiyyətlər aradan qalxdığı üçün 80-ə yaxın dilçi alim və araşdırmaçı və 400-dən çox yerli ictimaiyyətin iştirakı ilə AZLİNG-2022 başlığı altında bu layihəni davam etdirdik. Pekin Xarici Dillər Universiteti Asiya fakültəsi Azərbaycan dili kafedrasının müdürü, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aqşin Əliyev və AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qüdsiyyə Qəmbərovanın təşəbbüsü ilə Ana dilinə verilən dəyər və qiymətin məntiqi davamı hesab etmək olar. AZLİNG-2022 konfransı Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, “Regional İnkişaf” İctimai Birliyi (RİİB) və Neftçala rayon Heydər Əliyev Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə uğurla keçirildi.

Konfransın keçirilməsində məqsəd Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 1 noyabr 2018-ci il tarixli Fərmanından irəli gələrək müasir dilçilik elminin çağırışları fonunda Azərbaycan dilinin tədqiqatına töhfə vermək, dilimizin tədqiqi, tədrisi və qorunması istiqamətdə dövlət tərəfindən görülən tədbirlərə dəstək olmaq, Azərbaycan dilinin xaricdə tədrisi məsələlərinə diqqət çəkmək, eyni zamanda gənc tədqiqatçılara bu istiqamətdə əlavə imkanlar yaratmaqdır.

Bu istiqamətdə müəyyən görülmüş işlər uğurla davam edir. Bundur, biz yenə bu sahənin peşəkarları, dlimizi sevən, onu ürəkdən qorumaq istəyən insanlarımızla bir yerdəyik. Hər birinizə bu yolda uğurlar diləyirik.

Bir daha etiraf edək ki, bu konfrans çox vacib bir mövzuya həsr olunub və qloballaşan dünyamızda doğma dilimizin qorunub saxlanılması qarşımızda dayanan ən vacib vəzifələrdən biridir.

Bu gün biz tək öz respublikamızda deyil, bütün dünya miqyasında bu təbliğatın davamlı olmasına çalışmalı, bu yolda fəaliyyət göstərməliyik. Biz inanırıq ki, bu istiqamətdə hər bir elm xadiminin, hər

bir vətəndaşın özünə verdiyi ilk sual “Mən dilimizin varlığı üçün hansı xidməti göstərmmişəm?” olarsa, məhz o zaman ana dilimiz daim qorunur və yaşayar.

Köniül Məmmədova

Neftçala Rayon Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru

DİLDƏ SİNTAQMIN STRUKTURU, HƏCMİ VƏ AKTİVLİYİ

Aqil Cəfərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dr.agil_jafarov@mail.ru

Xülasə

Məqalədə dil və nitq vahidlərinin mətndə fərqliliyi qeyd edilir. Burada hərflərin qrafik işaretisi kimi morfemlər, kök sözlər, söz-formaları dil vahidləri kimi izah edilir. Təfəkkürdə bir neçə sözün eyni zamanda bir-biri ilə həm qrammatik, həm intonativ, həm də semantik baxımdan əlaqələnməsi zamanı sintaqm yaranır. Sintaqm üçün ən mühüm cəhətlərdən biri də onun strukturu və həcmidir. Sintaqmin həcmi komponentlərinin sayı ilə müəyyənləşir. Sintaqmin sərhədindən kənarda qalan digər dil vahidləri isə formasına görə fərqləndirilir. Məsələn, söyləm və tam informasiya tutumlu ifadə vəsitələri şifahi nitqin ayrıca vahidləri hesab edilə bilər. Cümlə və mətn yazılı nitqin vahidləri hesab edilir. Cümlənin strukturu və sərhədi haqqında nəzəri fikirlər şifahi nitqin yazılı nitqə çevrilməsi zamanı daha çox aktualdır. Mətnin seqmentasiyası nitq hadisəsi kimi onun eyni tipli nitq vahidlərinə bölünməsini özündə ehtiva edir. Bu nitq vahidləri mətnin əsasını təşkil edir. Seqmentasiya zamanı yaranan nitq fraqmentlərinin əsasını sintaqma təşkil edir. Mətndə sözlər ayrı-ayrılıqda fərqləndirilmir, mətn və ya cümlələr ənənəvi olaraq ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olmanın göstəricisi deyildir. Söz birbaşa olaraq nitqin formallaşmasında heç bir rola malik deyil. Sözün nitqi status alması üçün onun digər sözlərlə bütöv mənalı vahid kimi formallaşması lazımdır.

Açar sözlər: *sintaqm, cümlə, söyləm, mətn, nitq.*

Abstract

The syntagma structure, volume and activity in language

The article deales with the difference between language and speech units in the text. Here, morphemes, root words, language units with word forms are explained as graphic signs of letters. In thinking, a syntagma is formed when several words are connected with each other both grammatically, intonationally and semantically. One of the most important aspects of a syntagma is its structure and volume. The volume of the syntagma is determined by the number of its components. Other language units that are outside the boundaries of the syntagma are distinguished by their form. For example, utterance and means of expression with full information capacity can be considered as separate units of oral speech. Sentence and text are considered units of written speech. Theoretical ideas about the structure and boundary of the sentence are more relevant during the transformation of oral speech into written speech. Text segmentation, as a speech event, includes its division into speech units of the same type. These speech units form the basis of the text. Syntagma is the basis of speech fragments created during segmentation. Words in the text are not distinguished individually, and the text or sentences are not traditionally made up of separate words. The word has no direct role in the formation of speech. In order for a word to acquire speech status, it needs to be formed as a whole meaningful unit with other words.

Key words: *syntagma, sentence, utterance, text, speech.*

Məlum olduğu kimi, mətn həm nitq, həm də dil baxımından təhlil və tədqiq edilə bilər. Bu zaman aparılan araşdırırmalar nəticəsində mətnin dil və nitq vahidlərinin fərqləndirilməsi mümkündür. Mətnin dil vahidləri kimi hərflər (səslərin qrafik işarəsi kimi), morfemlər, kök sözlər, söz-formalar qeyd edilə bilər. Bütün bu sadalanan dil elementlərinin mətndə açıq-aşkar sezilməsindən asılı olmayaraq, bunların mətnin konstruktiv elementləri olması, mətnin yalnız bu elementlərdən təşkil edilməsi, bu elementlərin mətnin müstəqil

komponentləri olması iddiasını irəli sürmək doğru olmaz. Belə ki, “dilin özünəməxsus vahidləri olduğu kimi, nitqin də özünəxas tipik nitq strukturları mövcuddur” [3, s. 81].

“Sintaqm psixoloji əks reaksiya kimi nitq fəaliyyəti zamanı insan təfəkküründə bədahətən meydana çıxan ən minimal fərdi yaradıcı strukturdur” [6, s. 106].

Sintaqm, adətən, insan təfəkküründə bir neçə sözün bir anda bir-biri ilə qrammatik, intonativ və semantik cəhətdən əlaqələnməsi zamanı meydana çıxır. Bu sözlər vahid bir qrup təşkil edərək müəyyən bir situasiya haqqında məlumat verir və ya hər hansı bir məlumatın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Sintaqmın ən vacib səciyyəvi cəhətləri onun strukturu və həcmidir.

Sintaqmın strukturu avtomatik olaraq bir araya gələrək nəticə etibarı ilə tam bir nitq vahidi kimi çıxış edən bütün komponentlərinin bir-birinə nəzərən mövqeyini, bir-biri ilə əlaqəsini əks etdirir.

Sintaqmın həcmi isə onun komponentlərinin kəmiyyəti ilə ölçülür. Sintaqmın hüdudlarından kənarda qalan digər nitq vahidləri isə formasına görə fərqləndirilir. Məsələn, söyləm və tam informasiya tutumlu ifadə şifahi nitqin ayrıca vahidləri hesab edilə bilər. Cümlə, söyləm (və ya mürəkkəb sintaktik bütöv) və mətn yazılı nitqin vahidləri hesab edilir. Cümlənin strukturu və hüdudları haqqında fikir və mülahizələr şifahi nitqin (və ya daxili nitqin) yazılı nitqə çevriləməsi zamanı daha çox aktuallıq kəsb edir.

Nitq vahidləri sərbəstdir (bu vahidlərin hər birinin öz konkret funksiyası mövcuddur), kommunikativ səciyyəlidir, struktur, qrammatik və intonativ cəhətdən müəyyən bir formaya malikdir. Bu elementlər öz işlənmə sahəsinə (nitqin tələblərinə) uyğun olaraq bütün lazımı meyarlara cavab verir [5, s. 39]. Sintaqmın kommunikativliyi heç də hər zaman hiss edilmir, lakin bir çox hallarda sintaqm cümə funksiyası yerinə yetirdikdə onun kommunikativ səciyyəli olması heç bir şübhə doğurmur. Müqayisə edək:

— А мама / часто звала тебя на помощь? — Только сегодня.

Только сегодня sintaqması burada kommunikativ səciyyə daşıyır və eyni zamanda həm cümə, həm də situativ ünsiyyət (minimal mətn) funksiyası yerinə yetirir.

Mətndə sözlərin ayrı yazılmama fərqləndirilməsi, yəni onun ənə-nəvi formada təqdimatı heç də mətnin və ya onun cümlələrinin ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olmasının göstəricisi deyildir. Bu mənada İ.A.Boduen de Kurtene ilə razılaşmaq lazımdır ki, nitqin müstəqil seqmentində “söz” adlı bir təyinat yoxdur. Alimin fikrincə, dildə söz və nitqdə söz ifadələri bir-birindən fərqli linqvistik realilərdir. Belə ki, İ.A.Boduen de Kurtene onları fərqli anlayışlarla ifadə edirdi: lek-sem və sintaqm.

Söz birbaşa olaraq nitqin formallaşmasında heç bir rola malik deyil. Nitqin status alması üçün o, digər sözlərlə birgə situativ mənalı vahid bir komponent formallaşdırılmalıdır. Bu vahid sintaqm adlanır. Sintaqm nitqi təbii şəkildə formallaşdırın başlangıç strukturdur. L.V.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, sintaqm “ən sadə sintaktik bütövdür” [10, s. 95].

Təbiidir ki, tərkibi olsa da, sintaqm bir nitq vahidi kimi diskret deyil, onu daha kiçik nitq komponentlərinə ayırməq mümkün deyil. O, ən minimal ölçüdə mövcuddur. Nitq vahidi kimi sintaqm struktura və tərkibə malikdir. İstənilən nitq vahidi kimi, o, verilən komponent kimi mövcud olmur. Məsələn, dil sistemində sözlər fərdi yaradıcılıq məhsuludursa, və ya fərdi yaradıcılıq strukturu kimi bədahətən meydana çıxırsa və nitqin vahid məzmun elementi kimi çıxış edirsə, eyni fikri sintaqma şamil etmək doğru hesab edilmir.

Bu, ayrıca olaraq minimum şəkildə fərqləndirilməmiş faktın ən sadə konkret vəziyyətinin linqvistik əksini təmsil edən bütöv bir vahiddir [2, s. 57] və ya bir və ya daha çox həqiqi aktual işarəsi olan realilərdir. Nitqdə bir sintaqmin varlığı lazımı məzmunun ötürüldüyü digər sintaqmaların varlığını da şərtləndirir. Yalnız sintaqmaların birləşməsi deyil, eyni zamanda onların aydın və ardıcıl fərqləndirilməsi də əlaqəli nitqin və onun məzmununun inkişafına kömək edir. Sintaqmaların məhdudlaşdırılması, onların hər birinin mənasını ayrı-ayrılıqda anlamağa və ümumilikdə nitqin məzmununu düzgün dərk etməyə imkan verir [4, s. 173].

Bizim tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan, rus və ingilis dillərində sintaqmin həcmi müqayisə etmək, onların struktur tərkibinə görə işləklik dərəcəsini müəyyən etmək və onların istifadə edilmə-

sindəki özəllikləri ortaya çıxarmaqdır. Bu məqsədlə burada üç janrda olan fərqli dil materiallarından, yəni, bədii üslub, məişət üslubu və elmi üslubda olan nitq materiallarından istifadə etməyi nəzərdə tuturuq Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, elmi-nəzəri ədəbiyyata nəzər saldıqda sintaqm haqqında tam, dolğun təyinatın olmadığını görürük. Sintaqm haqqında mövcud ziddiyətli fikir və mülahizələr fonunda vahid bir sistem müşahidə edilmir. Halbuki nitq fəaliyyətində sintaqmların növündən (məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlığından, işləkliyindən) asılı olmayaraq, çox böyük rola malikdir.

Sintaqmin strukturu ilə bağlı araşdırımlar belə deməyə əsas verir ki, onun quruluş baxımından iki əsas qrupda təsnif etmək olar: 1) çoxkomponentli sintaqm və 2) təkkomponentli sintaqm. Birinci qrupdan olan sintaqmlar, bir qayda olaraq, ən minimal nitq vahidi kimi ikidən altıya qədər elementi əhatə edə bilir. Bu elementlərə söz-formalar və ya sabit söz birləşmələrini aid etmək olar.

Sintaqmin bütün komponentləri birnəfəsə, pauzasız, vahid intonativ və struktur-semantik bütöv kimi tələffüz edilir. İkinci qrupdan olan sintaqmlar isə söz və ya söz-formalardan ibarət olur. Ümumiyyətlə, sintaqmin həcmi subyektiv və obyektiv amillərdən asılıdır: insanın fərdi psixoloji davranışısı, onun tənəffüsü, ötürülən məlumatın məzmunu, danışışq dilinin hansı tipə (sintetik və ya analitik dil olması) aid olması kimi amillər bu sırada sadalana bilər. Bundan əlavə, antik dövrün mütəfəkkirlərindən olan Siseron şəxsi natiqlik təcrübəsindən çıxış edərək, müşahidə etdiyi maraqlı bir faktı qeyd edirdi: “Ən uzun söz birləşməsi birnəfəsə söylənilə bilən söz birləşməsidir” [8, s. 242]. Burada heç bir pauza olmamalıdır. Söz birləşməsinin ifadəsi zamanı istifadə edilən hər hansı bir pauza və ya fasılə onun mənasında deformasiya yarada bilər.

Sintaqmin tələffüzü zamanı onun birnəfəsə deyilməsi onun strukturunun vahidliyindən xəbər verir. Sintaqmlar arasındaki pauzalar isə onları bir-birindən ayıır və hər birini müstəqil sintaqm kimi təqdim edir. Yazı zamanı sintaqmların sərhəd və hüdudları müxtəlif qrafik işaretlər (durğu işaretləri) vasitəsilə qeyd edilirsə, şifahi tə-

ləffüz zamanı onları bir-birindən fərqləndirən və hər birinin məzmunun ayrılıqda dərk edilməsinə kömək edən amil pauza və ya fasilədir.

Nitqdə sintaqm üzərində müqayisəli təhlillər apardıqda şərti sintaqm anlayışından istifadə etməli oluruq. Bu zaman tipik nitq strukturu nəzərdə tutulur və bu struktur fərqli dillərdə bir-birinə uyğun da gələ bilər. Şərti sintaqmin həcminin müəyyən edilməsi üçün Ye.V.Filatova tədqiqatlarının birində belə bir formul təklif edir:

$$O = \frac{K}{S}$$

Müəllif qeyd edir ki, bu formulda O – şərti sintaqmin həcmi; K – bütün sintaqmların strukturundakı komponentlərin (yalnız vurguya malik komponentlər nəzərdə tutulur) ümumi sayı (т.е. слов, имеющих ударение); S – sintaqmların ümumi sayıdır. Şərti sintaqmin həcmi bütün sintaqmların strukturundakı komponentlərinin cəminin nitqdəki (mətnədəki) sintaqmların sayına bölməklə təyin edilir [7, s. 207].

O, bu formulu öz tədqiqatında tətbiq edərək M.Y.Lermontovun “Əsrimizin qəhrəmanı”, A.P.Çexovun “Qutudakı adam” əsərlərinin materialları əsasında rus dilinin bədii üslubunda sintaqmin həcmini hesablamaga cəhd etmişdir. Onun müşahidələrinə görə üçsözlü sintaqmlar rus dilində daha çoxdur və ədəbi dilin, demək olar ki, 30 % ni təşkil edir. Daha sonra, ikinci yerdə ikisözlü sintaqmlar yer alır (26 %) və s. Ən passiv sintaqm qrupuna isə rus dilində təksözlü sintaqmların aid olduğu iddia edilir (10 %).

Ümumiyyətlə, rus dilində daha böyük strukturlu, yəni komponent sayı yeddi və ondan daha artıq olan sintaqmlara, demək olar ki, tək-tək hallarda təsadüf edilir. Müşahidələrini davam etdirən müəllif daha sonra qeyd edir ki, rus şifahi nitqində müxtəlif struktura malik sintaqmların aktivlik dərəcəsi də bir-birindən fərqlidir. Məsələn, işləklik dərəcəsinə görə birinci yerdə ikisözlü sintaqmlar dayanır. Ən son mövqedə dayanan, yəni işləklik dərəcəsi 8% olan sintaqmlar isə beşsözlü sintaqmlardır.

Rus dilində şərti sintaqmın ortalama həcmi bədii üslubda yazılın mətnlərdə iki və dörd söz arasında, elmi üslubda yazılın mətnlərdə isə üç və beş söz arasında dəyişir.

Ye.V.Filatova qeyd edir ki, rus dilli nitqdə ümumilikdə şərti sintaqmın həcmi üç komponentə bərabərdir [7, s. 208].

İngilis dilli bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində aparılan müşahidələr görə (tədqiqat zamanı S.Moemin “A Friend in Need” və D.Selincerin “The Catcher in the Rye” romanları danışq dilinə yazın üslubda yazıldığı üçün seçilib) ingilis ədəbi dilində yazılı nitqdə şərti sintaqmın həcmi 4-5 komponentli, şifahi nitqdə isə 4-8 komponentlidir. Ümumilikdə isə, ingilis dilində şərti sintaqmın həcmi ortalama beş sözdən ibarətdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubda daha çoxkomponentli sintaqmlar da müşahidə edilə bilər. Məsələn, rus dilinin elmi üslubuna aid olan *датчик контроля высокой температуры доменной печи* sintaqmı altıkomponentli olmasına rəğmən bir sözün funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bir əşyanın, cihazın adını bildirir. Təbii ki, bu kimi hallar daha çox yazılı nitqə aiddir və, adətən, bu nitq dinləyiciyə deyil, oxucuya hesablanmış olur.

Şifahi elmi nitqdə isə mütəxəssislər bu kimi ifadələri, bir qayda olaraq, ləkonik professional terminlərlə əvəz edir və ya onun qısalılmış formasından istifadə edirlər. Məsələn, *датчик контроля высокой температуры доменной печи* sintaqmı sadəcə iki komponentdən ibarət olan *датчик температуры* termini ilə asanlıqla əvəzlənir.

Maraqlıdır ki, rus dilində üç komponentdən ibarət sintaqm işləklik dərəcəsinə görə birinci, bir sözdən ibarət olan sintaqmlar isə işləklik dərəcəsinə görə üçüncü yerdə bərqərar olur.

İngilis dilində isə mənzərə bir qədər fərqlidir. Bu dildə komponent sayı çox olan sintaqmlar daha çox işləkdir. Rus dili ilə müqayisə etsək ingilis dilində sintaqmın ortalama həcmi 5 söz, rus dilində isə iki sözdür. İngilis dilində sintaqm həcmcə rus dili ilə müqayisədə daha genişdir.

Bu hal onunla izah edilə bilər ki, rus dili flektiv (sintetik), ingilis dili isə analitik dildir. Təbii ki, belə olduğu halda bu dillərdə qrammatik cəhətdən söz-formaların formallaşması, söz birləşmələrinin yaranması üsul və yolları da fərqlidir. Bu səbəbdən də ingilis dilində altı, yeddi, səkkiz, hətta doqquz komponentli sintaqmların işləklik dərəcəsi, aktivliyi rus dili ilə müqayisədə beş dəfə yüksəkdir.

Nəticə. Müxtəlifsistemli dillərdə olan mətnlərdə sintaqmin həcmində və işləklik dərəcəsinə nəzər saldıqda bir məqamı xüsusilə qeyd etmək lazımlı gəlir ki, bu müqayisə zamanı nitqin sintaqmatikasında ortaya çıxan fərqli cəhətlərlə yanaşı, ortaqlıq olan cəhətləri də vurğulamaq lazımdır. Burada ortaqlıq olan cəhət odur ki, hər iki dildə sintaqmını dəqiqliq çərçivədə müəyyən etmək mümkündür. Sintaqmin hüdudlarının müəyyən edilməsi onun intonativ və məzmun sərhəddini də müəyyən etməyə imkan verir. Hər bir sintaqmin dərk edilməsi ümumilikdə mətnin dərk edilməsinə zəmin yaratır.

Nəzərə alsaq ki, müasir insanın əsas bilik bazası oxu nəticəsində formalasılır, o zaman mətnində müəllif yaradıcılığının, fərdi yaradıcılığın nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin fərqində olmuş olarıq. Bu baxımdan sintaqmin strukturu, həcmi və işləklik dərəcəsi mətnin məzmun planından və ümumilikdə quruluşundan birbaşa asılı olduğu kimi, onu yazan müəllifin təfəkküründən də asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat İngilis dilində

1. Aarts B. English Syntax and Argumentation / 2nd ed. – (Modern linguistics series). Great Britain, Aarontype Ltd, Easton, Bristol, 2001, p. 307

Rus dilində

2. Виноградов В.В. Общелингвистические и грамматические взгляды акад. Л.В. Щербы // Памяти академика Льва Владимира Ильинича Щербы (1880 – 1944). Л., 1951. с. 31-62.

3. Родионова О.С. К вопросу о единицах членения текста // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. 2008, № 1. с. 81-84.

4. Филатова Е.В. Авторская делимитация речи как способ представления её реальных исходных единиц // Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 10, ч. 2, 2015. с. 173-176.
5. Филатова Е.В. Минимальная единица речи, её признаки и функции – Русская речь, 2013, № 6. с. 39-46.
6. Филатова Е.В. Синтагма как реальная единица порождения и восприятия речи / Монография. Донецк: ДонНУ, 2013. 330 с.
7. Филатова Е.В. Структура и объем синтагм в русской и английской речи // Вестник Брянского госуниверситета. 2016 (2), с. 206-209
8. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. М.: Наука, 1972. с. 471.
9. Шмелёв Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М.: Наука, 1976. 152 с.
10. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974. 428 с.

NAXÇIVAN ƏRAZİSİNDE BƏZİ TAYFA ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arifə Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti

arifezeynalova9@gmail.com

Xülasə

Bir çox tarixi tədqiqatlar qədim Şərqdə Azərbaycanın həm Şimal, həm də Cənub ərazilərini qədim svlizasiyanın beşiyi olduğunu təsdiq edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş mədəniyyət nümunələrinə əsasən aydın olur ki, müasir dövrdə bu ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türklərinin etnogenezində rol oynamış bir çox qədim tayfalar tarixi proseslərdə asimlə olunaraq tarix səhnəsindən çıxmış və öz yerini başqa bir etnosa təqdim etmişdir.

Azərbaycanın çox qədim tarixi vardır və təbiidir ki, buradakı yer adları da qədim tarixə malikdir. Bu adları toplamaq, onları xalqımızın, dilimizin qədim dövrlərindən xəbər verən sirlərini açmaq, onların yaranma yollarını aşkara çıxarmaq dilçilik elmimizin qarşısında duran ən mühiüm vəzifələrdən biridir. Onomastik vahidlərin yaranması və inkişafı dilçi, tarixçi, coğrafiyaçı alımlərin daim diqqət mərkəzində olur. Yəni, onomastik vahidlər bu üç elm sahəsinin birləşməsi nəticəsində öyrənilir. Məhz buna görə də son illərdə Azərbaycanda onomastik tədqiqatlar nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənmişdir. Onomastik tədqiqatlara marağın artmasının ən başlıca səbəblərindən biri hər bir xalqın təşəkkül tarixi, dili və məskunlaşlığı coğrafi arealın müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, elmi tədqiqatlar bir dəha sübut edir ki, onomastik vahidlər xalqın ən qədim tarixi, etnoqrafiyası, dili və s. problemlərinin öyrənilməsi üçün ən tutarlı qaynaqlardandır. Bu baxımdan tarixən Azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış tayfalar və onların tarixi mövcudluğunu təsdiq edən

müxtəlif növ onomastik vahidlərin sırasında etnonimlərin xüsusi rolü var. Məqalədə Respublikamızda, o cümlədən Naxçıvan ərazisində yaşmış bəzi tayfa və tayfa birləşmələrinin adları haqqında məlumatlar verilir.

Açar sözlər: Etnonim, onomastik vahidlər, yer adları, tayfa, nəsil, şəcərə, toponim.

Abstract

Lexical-Semantic features of some tribe names in the territory of Nakhchivan

Many historical studies confirm that both Northern and Southern territories of Azerbaijan in the ancient East were the cradle of ancient civilization. Based on the samples of material culture obtained during the archaeological excavations, it is clear that many ancient tribes that played a role in the ethnogenesis of the Azerbaijani Turks living in these areas in the modern era have left the scene of history and given their place to another ethnos.

Azerbaijan has a very ancient history, and naturally, the names of the place here also have an ancient history. Collecting these names, revealing the secrets of our people and language from the ancient times, finding out the ways of their formation is one of the most important tasks facing our linguistic science.

The creation and development of onomastic units is constantly in the focus of linguists, historians, and geographers. That is, onomastic units are studied as a result of the combination of these three fields of science. That is why onomastic studies in Azerbaijan have significantly expanded in recent years. One of the main reasons for the increase in interest in onomastic research is the determination of the history of each nation's formation, language, and geographical area where it is inhabited. Thus, scientific studies once again prove that onomastic units is one of the most consistent sources for studying the problems of the oldest history, ethnography, language, etc.

of the nation. In this regard, ethnonyms have a special role among the tribes that have historically played an active role in the ethnogenesis of Azerbaijanis and various types of onomastic units that confirm their historical existence.

The article provides information about the names of some tribes and tribal associations that lived in our Republic, including the territory of Nakhchivan.

Key words: *ethnonym, onomastic units, names of places, tribe, generation, genealogy, toponym.*

Hər bir xalqın tarixi keçmiş, milli mədəniyyəti, təfəkkür dünyası, yaşam tərzi, adət-ənənəsi və s. öyrənilməsində onomastik vahidlərin rolü böyükdür. Bu baxımdan Azərbaycanın onomastik vahidlər sistemi də mənsub olduğu xalqın tarixi keçmiş və onun formallaşması yollarının öyrənilməsində ən etibarlı mənbədir. Azərbaycanın çox qədim tarixi vardır və təbiidir ki, buradakı yer adları da qədim tarixə malikdir. Bu adları toplamaq, onları xalqımızın, dilimizin qədim dövrlərindən xəbər verən sirlərini açmaq, onların yaranma yollarını aşkara çıxarmaq dilçilik elmimizin qarşısında duran ən mü hüüm vəzifələrdən biridir.

Məlumdur ki, onomastik vahidlər uyğun dövrlərin məhsuludur. Onların yaranması mürəkkəb bir tarixi proses nəticəsində baş verir.

Belə ki, onomastik vahidlərin yaranmasında bir-iki nəfər deyil, bütün nəsillər iştirak edir. Bunu əsas tutaraq deyə bilərik ki, onomastik vahidlərin yaranması və onların inkişaf prosesini izləmək, bir növ xalqımızın tarixinə nəzər salmaq deməkdir. Onomastik vahidlərin yaranması və inkişafi dilçi, tarixçi, coğrafiyaçı alımlərin daim diqqət mərkəzində olur. Yəni, onomastik vahidlər bu üç elm sahəsinin birləşməsi nəticəsində öyrənilir. Bu fikrə münasibətini bildirən akad. B.Budaqov “Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri” adlı məqaləsində yazar ki, “Bir neçə elmin sərhəddində yaranmış toponimika dilçilik elmindən kənar – lal, tarixsiz – köksüz, coğrafiyasız – məkansız olardı. Ona görə toponimləri tədqiq edən hər bir şəxs

hər üç elmin əsaslarına dərindən yiylənməlidir” [Budaqov B. 1986]. Görkəmli tarixçi alim, şair və siyasi xadim A.A.Bakıxanov toponimikanın əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırkı ki, əsrlər, hətta, min illər Azərbaycanın bir çox yerlərinin və tayfalarının ilk, yəni qədim adlarını məhv edə bilməmişdir.

1970-ci illərdən başlayaraq tarixçi, dilçi və coğrafiyaşunas alımlar dilimizin onomastik vahidlər sisteminin tədqiqində əhəmiyyətli işlər gördülər. Bu sahədə Q.Qeybullayev, Y.Yusifov, A.Qurbanov, A.Axundov, B.Budaqov, M.Adilov, H.Məmmədov, S.Mollazadə, A.Həsənov, T.Əhmədov, A.Bağirov və başqa tarixçi, dilçi və coğrafiyaşunas alımlar öz əsərləri ilə onomalogiya elmimizi inkişaf etdirdilər. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan ərazisindəki onomastik vahidlərin sistemli şəkildə tədqiqi Adil Bağırov tərəfindən həyata keçirildi. O, apardığı tədqiqatın nəticələrini “Naxçıvanın toponimləri” (Bakı, 2000), “Naxçıvanın toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” (Bakı, 2002), “Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü” (Bakı, 2003) adlı monoqrafiyaları və 60-dan artıq elmi məqaləsində sistemə saldı və ərazidəki toponim və hidronimləri tarixi-linqvistik planda təhlil etdi. A.Bağırov ilk dəfə olaraq toponimlər sözlüyü yaratdı və bizim üçün maraqlı olan 1000-ə yaxın tayfa adını toplayıb oxucuların, tədqiqatçıların ixtiyarına verdi. Azərbaycan onomastik vahidlər sisteminin ən zəngin qollarından birini etnonimlər təşkil edir. Etnonim - hər hansı tayfa, nəsil, ti-rə, soy, etnik qrup, xalq və millət adlarını bildirir.

Etnonimlərə Azərbaycanda olmuş səyyahların əsərlərində, bir çox mənbə və məxəzlərdə, tədqiqat əsərlərində, lüğətlərdə, türk yazılı abidələrində, bir çox tarixçi və coğrafiyaşunasların yol qeydlərində, habelə Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı və dili ilə məşğul olan bir çox alımların əsərlərində rast gəlinir.

Görkəmli dilçi A.Qurbanov etnonimlərin öyrənilməsini yüksək qiymətləndirərək yazar: “Azərbaycan xalqının mənşəyinə, keçmiş tarixinə, etnogenizinə dair daha dəqiq, obyektiv fikirlərin irəli sürülməsində etnonimlər çox mühüm rol oynayır. Etnonimlərin tədqiqi,

araşdırılması, etimologiyasının açılması bu gün də türkologyanın, o cümlədən müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir” [Qurbanov A. 1988]. Azərbaycanda tarixən yaşa-mış tayfa və tayfa birləşmələrinin adları və izləri bu gün də yaşa-maqdadır. İndi Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində həm türk, həm də digər xalqlara məxsus tayfa adları vardır. Bu tayfa adlarını leksik – semantik cəhətdən araşdırmaq həm dil tarixi, həm də müasir əbədi dil üçün zəngin faktlar verir. Respublikamızda, o cümlədən Naxçıvan ərazisində yaşamış bəzi tayfa və tayfa birləşmələrinin adları haqqında bir sıra maraqlı məlumatlar əldə edilmişdir.

Qədim tayfa adları xalqımızın tarixi keçmiş ilə bağlıdır. Bu tayfa və tayfa birləşmələrinin bir çoxu xalqımızın təşəkkül tarixində mü-hüm rol oynamışdır. Bu tayfalar Azərbaycanın müxtəlif guşələrinə səpələnərək yaşayış məntəqə, dağ, daş, dərə, təpə, bulaq, çay, göl və s. adlarında özlərini indi də yaşadırlar. Belə tayfa adlarına aşağıdakılari misal çəkmək olar:

Alışarlar – Kəngərli nəslinə məxsus sofulu tayfasının bir qolu-dur. Əsasən, Şərur rayonunun Alışar kəndində yaşamışlar.

Bəydililər – Qədim oğuz türk tayfasıdır. Orta əsrlərdə digər türk tayfaları ilə birlikdə Orta Asiyadan Azərbaycana gəlmiş və öz adalarını indiyə qədər qoruyub saxlamışlar. Bu tayfa Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. Bəydili tayfa adına ilk dəfə M.Kaşgarinin “Divani-lüğət-it türk” əsərində rast gəlinir. Babək rayonunun Sirab və Şərur rayonunun Qarabağlar kəndində bu tayfa adı ilə bağlı toponimlər vardır. Qədim Bəydili kəndinin adı da bu tayfa adı ilə bağlıdır.

Cəmşidli – Kəngərlilərə məxsus qədim türk tayfasıdır. Bu tayfa-ya məxsus ailələr Naxçıvan şəhəri və ətraf ərazilərdə yaşamışlar.

Dəmirçilər – Qədim türk tayfasıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, də-mirçilər Azərbaycana Pənahəli xan dövründə köçmüşlər. Azərbay-canın Şuşa, Şamaxı, Kəlbəcər, Fizuli rayonlarında bu tayfaya məxsus ailələr yaşayır. Şərur rayonundakı Dəmirçilər kəndinin adı da bu tayfa adı ilə bağlıdır.

Dəvəlilər – Bu tayfa adı Ermənistandakı Dəvəli kəndindən köçüb gələn türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Naxçıvan şəhəri, Zeyvə, Xanlıqlar və Axaməd kəndlərində tayfa adı ilə bağlı məhəllələr vardır [Bağırov A.2003].

Didivarlılar – Kəngərli nəslinə mənsub tayfa adıdır. Babək rayonundakı Didivar kəndinin adı bu tayfa adı ilə bağlıdır.

Dünbülli – Qədim tayfalardan biridir. İranın Dünbülli şəhərində yaşayan tayfaya məxsus ailələr Naxçıvana köçmüş və indiki Tunbul kəndinin əsasını qoymuşlar. Tunbul Dünbülli adının müasir şəkildir.

Ərəfsəlilər – Kəngərli nəslinə mənsub tayfa adıdır. Bu tayfaya məxsus ailələr Naxçıvan diyarı və Dərələyəz mahalında yaşamışdır. Culfa rayonundakı Ərəfsə kəndinin adı da bu tayfa adı ilə bağlıdır.

Hacılar – Kəngərli nəslinə mənsub tayfa adıdır. Xalqın deyiminə görə kəngərli nəslindən olan hacıların adı ilə bağlı yaranmışdır.

Kəngərlilər – Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edən və Naxçıvan xanlığının idarə olunmasında xüsusi fəallıq göstərən qədim tayfalardan biridir. XVII əsrə Azərbaycan vilayətinə daxil olan Naxçıvan ölkəsi Kəngərlilərin irsi torpağı idi. Tayfanın xan nəslindən olan nümayəndələri Naxçıvan tüməninin (qarnizonunun) hakimi, bəy nəslindən olanlar isə hakimin vəkili kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Kəngərli – qədim türk tayfasıdır. “Kəngər” sözü Aral və Balxaş gölləri arasında yerləşən qədim Kənq (“Avesta”da – Kənqxay, Çin mənbələrində – Kənqyuy kimi göstərilir) dövlətinin III əsrə hunlar tərəfindən işğalından sonra ortaya çıxmışdır. Həmin dövrdən yerli əhali ilə hunların qaynayıb qarışmasından təşəkkül tapmış hundilli etnos özünü **kəngər** adlandırmışdır. Kəngərlilərin şimal qonşuları olan pəşəng qəbilələri də hunlarla qaynayıb qarışlığına və kəngərlilərlə eyni dövlətdə birləşdiyinə görə sonuncularla tayfa ittifaqı yaratmışdılar. VIII əsrən etnoslar daha çox peçeneq adlandırılırdılar. Onlarla Ural çayı ətrafında yaşayan quzlar (oğuzlar) arasında tez-tez münaqişə yaranırdı. “IX əsrin sonlarında ruslarla ittifaqa girən quz-

lar Kəngərliləri özlərinə tabe etmiş, peçeneqləri isə öz yerlərindən qərbə, Don çayı sahillərinə doğru qovmuşdular” [Bağırov A. 2003]. Çox güman ki, kəngərlilərin bir hissəsi hələ IV-V əsrlərdə Şimali Qafqazdan Azərbaycana gələn hunlar olmuşdur. Kəngərlilərin həmin dövrdən sonra Azərbaycanda, xüsusən də Naxçıvan ərazisində yaşamaları barədə məlumat vardır.

Naxçıvanda yaşayan Kəngərlilərin bir qismi Qarabağa köçürülmüşdür. Ağdam və Tərtər rayonlarındakı Kəngərli kənd adları bununla bağlıdır. Kəngərlilər XIX əsrin ortalarında bir sıra qol və tırələrdən ibarət idi ki, bunlar da aşağıdakı adlardan ibarətdir: Yurcu, Gümüşlü, Xalxallı, Qaraxanbəyli, Ağabəyli, Cığataylı, Qaracalı, Billici, Qaratulaqlı, Gecələr, Sarvanlar, Şahbanlı, Əlixanlı, Ərovanlı, Salayçı, Qızıllı, Pirxaxanlı, Qızıl Qışlaqlı, Kəlfirli, Qarabağlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası son dərəcə qədim və zəngin onomastik vahidlər sisteminə malikdir. Bu onomastik vahidlər içərisində müxtəlif tayfa və tayfa birliklərinin adları – etnonimlər özünməxsus yer tutur, onlar dilimizin lüğət fondunu zənginləşdirir və bu, qədim torpağın keçməkeşli tarixini əks etdirir.

Naxçıvan ərazisindəki tayfa birlikləri Azərbaycan xalqının təşəkkül tarixində mühüm rol oynamış türk mənşəli tayfalardır. Məsələn, sak, oğuz, qıpçaq, kəngərli və s. Hər bir tayfanın tarixi mənsub olduğu xalqın tarixidir. Tayfanın tarixinin öyrənilməsi xalqın tarixinin qaranlıq səhifələrini açıqlayır, onun keçdiyi yolu işıqlandırır. Odur ki, hər bir tayfa və tırənin nəsil şəcərəsinin hazırlanması çox vacib şərtdir. Naxçıvan ərazisindəki tayfa adları, demək olar ki, tamamilə türk mənşəlidir. Ərazidə digər xalqlara məxsus tayfa adlarına rast gəlinsə də, həmin tayfalar türklərlə qaynayıb qarışmış şəkildədir. Ərazidə mövcud olan tayfa adlarının bir qismi qədim tayfa adlarını bu günə qədər qoruyub saxlayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.A.Bakıxanov. Gülüştani-İrəm, Bakı, 1997.
2. A.Bağırıov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü, Bakı, 2003.
3. A.Bağırıov. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı, 2002.
4. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı 1988.
5. B.Budaqov. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri //Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
6. F.Zeynalov. Türkologiyının əsasları, Bakı, 1981
7. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cilddə, Naxçıvan 2005.
8. Q.Qeybullayev. Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında// “Elm və həyat”, 1977, № 6, s. 12-13.
9. T.Əhmədov. El-obamızın adları, Bakı, 1984.

LƏQƏBLƏRİN KONNOTATİV MƏNASI

Aytən Bəylərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ayten_beylerova@mail.ru

Xülasə

“Konnotasiya” anlayışı o qədər çoxşaxəlidir ki, tətbiq edildiyi sahədən asılı olaraq, ona müxtəlif izahlar, təriflər verilir. Ənənəvi nöqtəyi-nəzərə görə, dil vahidlərinin konnotativ mənası dedikdə, əlavə, ikinci dərəcəli mənalar nəzərdə tutulur, yəni konnotativ məna denotativ mənaya münasibətdə ikinci dərəcəli, əlavə mənadır. Üslubi funksiyalarının zənginliyi ilə seçilən ləqəblərdə də konnotativ məna özünü göstərir. Ləqəblər qoşulduğu adın sahibinin müəyyən əlamətlərini özündə əks etdirməklə ona xarakteristika vermiş olur. Ləqəblərin verdiyi bu yardımçı məlumatdan satirik və yumoristik əsərlərdə daha geniş istifadə olunur. Hər bir ləqəbdə həddən artıq emosional yük olur. Onlardakı satiriklik, ekspressivlik oxucu və ya dinləyicilərin marağına səbəb olur, diqqətlərini cəlb edir. Ləqəblərin konnotativ mənaları, ilk növbədə, adlandırılana münasibətin, onun qiymətləndirilməsinin ifadəsidir. Bu qiymətləndirmə həm mellorativ (yəni adlandırılana müsbət münasibəti, qiymətləndirməni ifadə edən), həm də peyorativ (mənfi münasibət bildirən) ola bilər. Ləqəblər həm bədii və publisistik üslub, həm də məişət üslubu çərçivəsində işlənə və müvafiq konnotasiyalara malik ola bilər. Məişət üslubunun əsasını danışlı dili təşkil etdiyi üçün ləqəblər arasında dialektizm, jarqonizm, vulqarizm və slenqizmlərə, nalayıq, ədəbsiz söz və ifadələrə də rast gəlinir. Bədii və publisistik üslubun janrlarında işlənən ləqəblər üçün həm ədəbi dil, həm də danışlı dili leksikası səciyyəvidir. Obrazlara verilən ləqəblər onların daxili, mənəvi keyfiyyətlərini və xarici əlamətlərini açmağa xidmət edir. Lakin bü-

tün ləqəblər emosional-ekspressiv çalara, konnotasiyaya malik olmur. Məsələn, adlandırılanın peşəsini, məşğuliyyətini və ya yaşayış yerini göstərən ləqəblərdə konnotativ məna müşahidə edilmir (məs., Dəmirçi Rüstəm, Baqqal Kərim, Aşpaz Hüseyn və s.). Ləqəblərin konnotasiyaları həm leksik səviyyədə, həm də söz yaradıcılığı səviyyəsində özünü göstərə bilər.

Açar sözlər: *konnotasiya, konnotativ, denotativ, ləqəb, emosional, ekspressivlik.*

Abstract

Connotative meaning of nicknames

The concept of “connotation” is so multifaceted that depending on the field of application, it is given various explanations and definitions. According to the traditional point of view, the connotative meaning of language units means additional, secondary meanings, that is, connotative meaning is a secondary, additional meaning in relation to denotative meaning. The connotative meaning is also manifested in nicknames, which are distinguished by the richness of stylistic functions. Nicknames reflect certain characteristics of the owner of the name to which they are attached, and give them a characteristic. This auxiliary information given by nicknames is used more widely in satirical and humorous works. Every nickname has an excessive emotional charge. Satirism and expressiveness in them arouse the interest of readers or listeners, attract their attention. The connotative meanings of nicknames are, first of all, an expression of the attitude towards the named and its assessment. The connotative meanings of nicknames are, first of all, an expression of attitude towards the name and its assessment. This assessment can be both ameliorative (that is, expressing a positive attitude, evaluation) and pejorative (expressing a negative attitude). Nicknames can be used both within the framework of artistic and journalistic styles and domestic style and can have appropriate connotations. Since colloquial language is the basis of domestic style, dialectisms, jargonisms, vulgarisms and slangisms, as well as inappropriate and indecent words

and expressions are also found among the nicknames. The lexicon of both the literary language and the colloquial language is typical for the nicknames used in the genres of the artistic and publicistic style. The nicknames given to the characters serve to reveal their inner, spiritual qualities and external features. However, not all nicknames have emotional-expressive shades and connotations. For example, no connotative meaning is observed in nicknames indicating the profession, occupation or place of residence of the person named (for example, Demirchi Rustam – Blacksmith Rustam, Baggal Karim – Grocer Karim, Ashpaz Huseyn – Cook Hussein, etc.). The connotations of nicknames can be manifested both at the lexical level and at the level of word formation.

Key words: *connotation, connotative, denotative, nickname, emotional, expressiveness.*

Konnotasiya anlayışıilk dəfə məntiq elmində meydana gəlmış, sözlərin mənası ilə bağlı fəlsəfi və teoloji (ilahiyyatla əlaqədar) müzakirələrdə istifadə olunmuşdur. Bu anlayış müxtəlif humanitar elmlərdə işlənir.

“Konnotasiya” iki latin sözündən yaranmışdır: *con* – “birlikdə”, “bərabər” və *notatio* – “ifadə edirəm”. Ənənəvi nöqteyi-nəzərə görə, dil vahidlərinin konnotativ mənası dedikdə, əlavə, ikinci dərəcəli mənalar nəzərdə tutulur, yəni konnotativ məna denotativ mənaya münasibətdə ikinci dərəcəli, əlavə mənadır. Bütün sözlər konnotativ semantikaya malik olmur. Predmetə müəyyən münasibəti ifadə etmək məqsədilə dil vahidləri konnotativ mənada işlədir. Üslubi funksiyalarının zənginliyi ilə seçilən və əlavə, ikinci ad kimi çıxış edən ləqəblərdə də əlavə, ikinci dərəcəli – konnotativ məna özünü göstərir.

Qeyri-rəsmi adlar olan ləqəblər insanlara xalq tərəfindən verilir. Ləqəblər qoşulduğu adın sahibinin müəyyən əlamətlərini özündə eks etdirməklə ona müəyyən xarakteristika vermiş olur. “Ləqəbin yaradıcısı, əsasən, xalqdır. Xalq vəzifəpərəst, qarinqulu, acıdıl, xain,

el malına xor baxan, pozğun əxlaqlı və bu kimi keyfiyyətlərə malik adamlara ləqəb verir. Eləcə də şəxsin mərdliyi, cəsarəti, xalq üçün çalışması, əməyə, zəhmətə bağlı olması, vətənə namusla xidmət etməsi və bu kimi keyfiyyətləri nəzərə çatdırmaq üçün ləqəbdən istifadə edilir” [Hacıyev A.Ş., Səfərov M., 1986, s. 73]. Ləqəblərin verdiyi bu yardımçı məlumatdan satirik və humoristik əsərlərdə daha geniş istifadə olunur. Hər bir ləqəbdə həddən artıq emosional yük olur. Onlardakı satiriklik, ekspressivlik oxucu və ya dinləyicilərin mərağına səbəb olur, diqqətlərini cəlb edir.

Azərbaycan dilçiliyində ləqəblər bir sıra tədqiqat əsərlərində müxtəlif istiqamətlərdən, o cümlədən üslubi baxımdan araşdırılmış [Adilov M.İ., Paşayev A.M., 2019; Paşayev A.M., 2018; Məşədiyev Q.İ., 2017; Qurbanov A.M., 1986; Qurbanov A.M., 1988; Qurbanov A.M., 2004; Çobanov M.N., 1993; Hacıyev A.Ş., Səfərov M., 1986; Verdiyeva Z.N., 1990; Mikayılova Ə.N., 2008; Mikayılova Ə.N., 2018 və s.], lakin onların konnotasiyasına dair məlumat verilməmişdir. Xarici dilçilikdə isə ləqəblərin konnotasiyası məsələsinə bir sıra əsərlərdə toxunulmuşdur [Ablova N.A., 2008; Streltsova M.Y., 2010; Popova A.N., 2013; Axmetova M.B., 2015; Jirkova Y., Zavyalova Q.Y., 2019 və b.].

Ləqəblərin emosional-ekspressiv mənaları, ilk növbədə, adlandırılan münasibətin, onun qiymətləndirilməsinin ifadəsidir. Bu qiymətləndirmə həm meliorativ (yəni adlandırılan müsbət münasibəti, qiymətləndirməni ifadə edən), həm də peyorativ (mənfi münasibət bildirən) ola bilər. Müsbət çalarlar arasında tərif, nəvazış, zarafat və s., mənfilər arasında lağ, istehza, ironiya, saymazyanalıq, həqarət, bəyənməmək, təhqir və s. özünü göstərir.

Ləqəblər həm bədii və publisistik üslub, həm də möişət üslubu çərçivəsində işlənə və müvafiq konnotasiyalara malik ola bilər. A.M.Qurbanov bədii əsərlərdə işlənən ləqəblər haqqında yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında istər canlı xalq danışığında işlənən, istərsə də yazarının fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi meydana gələn külli miqdarda ləqəblərə rast gəlinir” [Qurbanov A.M., 1988, s.19]. Bədii və publisistik üslubun janrlarında işlənən ləqəblər üçün həm

Ədəbi dil, həm də danışışq dili leksikası səciyyəvidir. Obrazlara verilən ləqəblər onların daxili, mənəvi keyfiyyətlərini və xarici əlamətlərini açmağa xidmət edir. Məişət üslubunun əsasını danışışq dili təşkil etdiyi üçün ləqəblər arasında dialektizm, jarqonizm, vulqarizm və slenqizmlərə, nalayıq, ədəbsiz söz və ifadələrə də rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ləqəblər emosional-ekspresiv cələbələr, konnotasiyaya malik olmur. Belə ki, adlandırılanın peşəsini, məşğulliyətini və ya yaşayış yerini göstərən ləqəblərdə konnotativ məna müşahidə edilmir: *Qumarbaz Əli, Oğru Kazım, Dəmirçi Rüstəm, Baqqal Kərim, Dəyirmənci Tapdıq, Aşpaz Hüseyn, Qəssab Qasım* [Məşədiyev Q.İ., 2017, s. 8-9] və s. Məsələn: *Palçıqçı Bəşir donluğununu almış, borcları ilə tutuşduraraq evə qayıdırı* [Cabbarlı C., 2003, s. 3].

Zoonimlər əsasında düzələn ləqəblərin konnotativ mənası olur. Bildiyimiz kimi, heyvanlar hər zaman insanlara yaxın olmuş və onların həyatında mühüm yer tutmuşdur. İnsanlar heyvanların davranışlarını, onlardakı mənfi və müsbət cəhətləri müşahidə edərək özləri ilə müqayisə etmişlər. Buna görə heyvanlara aid edilən müəyyən stereotiplər bu və ya digər heyvanı daha emosional formada xarakterizə edir və bütün bunlar müxtəlif dillərin leksik fondunda öz əksini tapır.

İnsanın heyvanla müqayisəsi universal səciyyəli olduğu üçün dünya dillərində zoonimlər leksik məna ilə yanaşı, konnotativ mənaya da malikdir. Bu mənalar metaforların yaranmasında iştirak edir. Belə ki, zoomorfizmlər metaforlaşmış zoonimlərdir və onların konnotativ funksiyaları vardır. Zoomorfizmlər dedikdə, insana xas xüsusiyət kimi çıxış edən zoonimlər nəzərdə tutulur, yəni zoomorfizmlər insanları xarakterizə etmək üçün məcazi mənada işlənərək konnotativ mənaya malik olur. Deməli, konnotativ mənalı ləqəblər dedikdə, əsasən, zoomorfizmlərdən düzələn ləqəblər nəzərdə tutulur. Bu, heyvana aid əlamətin insan üzərinə köçürülməsi zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində hər hansı bir zoonim (*aslan, tülkü, ayı, fil* və s.) zoomorfizm kimi çıxış edə bilər.

Lakin zoonimlər metaforlaşmanın universal vasitəsi olmaqla yanaşı, milli xüsusiyyətlərlə də səciyyələnir, buna görə də heyvanlara aid olan xüsusiyyətlər müxtəlif mədəniyyətlərdə müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlər mədəni konnotasiyalarda özünü göstərir, belə ki, həmin konnotasiyalar dil vahidlərinin mənası ilə mədəniyyət arasında əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir.

Konnotasiyalar sözdən yaranan assosiasiyalara əsaslandığı üçün eyni heyvan müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli keyfiyyətlərin etalonu kimi çıxış edir. Yəni *qurd* (*canavar*), *aslan*, *fil*, *at*, *ilan*, *tülkü*, *çaqqal*, *inək*, *qoyun*, *dəvə* və s. kimi heyvan adları məcazlaşaraq müəyyən əlamət, xüsusiyyət bildirən sözə sinonim kimi işlədir. Məsələn, Azərbaycan dilində “*dəvə* kimi kinli”, Çin dilində isə “*dəvə* kimi dözümlü” ifadələri işlənir. Yaxud *fil* sözünün konnotasiyası rus dilində “yöndəmsizlik”, “biçimsizlik”, “ağır çəkililik”; alman dilində “kinlilik” mənasını ifadə edir ki, bu da eyni sözün müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli assosiasiyalar əmələ gətirdiyini göstərir. Ləqəblərin konnotasiyaları həm leksik səviyyədə, həm də söz yaradıcılığı səviyyəsində özünü göstərə bilər. Nümunələrə nəzər yetirək.

İlan Şərqdə müdriklik və ya qadın gözəlliyi etalonudur, ruslarda isə qəzəb, alçaqlıq, məkr və nəfsin rəmziidir. Məsələn, змея подководная (əfi ilan) – məkrli, hiyləgər, fitnəkar adam mənasında; змей искуситель – başqalarını cəlbedici, lakin qadağan edilmiş, haram bir şeylə aldadan, yoldan çıxaran insan mənasında; змеиное отродье – çox pis, qəddar, xain, rəzil, namərd adam mənasında işlənir. O cümlədən Azərbaycan dilində də *ilan* sözünün “acidil”, “xain”, “kinli” kimi əlavə, ikinci dərəcəli mənaları – konnotasiyaları vardır ki, həmin xüsusiyyətləri daşıyan insanlar haqqında *ilan* sözü işlədir. Bu söz həm ayrılıqda işlənərək metafor olur, həm də şəxs adının qarşısında ləqəb kimi işlədir. Məsələn: *Gördüyüm insanlar manə tanış idi; Qara Musa, ... Sportsmen Akif, Cığal Əli, İlən Aydın...* [Əşrəfoğlu K., 2015, s. 230].

Pişik sözü Azərbaycan dilində “yaltaqlıq”, “dalaşqanlıq”, “canibərklik” (“pişik kimi 9 canlı”), rus dilində “nadincilik”, “cəldlik”,

“çeviklik”, “sərbəstlik”, “möhkəmlik” ilə assosiasiya edilir, ingilis dilində “qadın davakarlığı” mənasında işlənir, fransız dilində isə “Pişik!” bir qadına qarşı çox kobud bir təhqirdir. Lakin “pişik” sözünün ləqəb kimi işlənməsi zamanı bu zoonimin digər assosiativ konnotasiyalarının da olduğunu görürük. Məsələn: *Altıncı tühəf – Rəhim kişi idi. Adına Pişik Rəhim deyərdilər. Bu ləqəbin ona verilməyinin səbəbi o oldu ki, hər yerdə ki plov verərdilər, istər toy olsun, istər vay, Pişik Rəhimini orada görərdin. Bu yerlərin hamısına da təklifsiz gedərdi* [Haqverdiyev Ə., 2005, II cild, s. 224].

Zoomorfizmlər əsasında yaranan ləqəblərə dair nümunələrin sayını artırmaq olar, Məsələn: *Qoç Əli, Dəvə Həsən* [Qurbanov A., 2019, I c., s. 17]; *Teatroya bir gurultu düşdü ki, az qaldı divarlar uçub tökülsün. Camaatdan baqqal Kərim, çäqqal Rəhim, saqqal Səlim o qədər əl vururdular ki, axırda hər üçünün ürəyi gedib yixildilar, onları faytona qoyub evlərinə apardılar* [Haqverdiyev Ə., 2005, II cild, s. 175]. Daha bir maraqlı nümunəyə – *Qurd* ləqəbinə nəzər salaq. Bu sözün konnotasiyaları müxtəlif dillərin daşıyıcıları tərəfindən fərqli şəkildə təzahür edir. *Canavar/qurd* totem heyvanlar sırasına daxildir. Bu zoonim ayrı-ayrı dillərdə “güclü”, “qüvvətli”, “cəsur”, “vətənpərvər”, “təcrübəli”, “dünyagörmüş”, “yırtıcı”, “təhlükəli”, “dost olmayan”, “düşmən”, “nankor”, “yaxşılıq bilməyən”, “amansız”, “rəhmsiz”, “qəddar”, “ikiüzlü”, “riyakar”, “ac”, “yalqız” kimi səciyyələnir. Buna görə də *canavar – qurd* konseptinin müxtəlif dillərdə oxşar və fərqli konnotasiyaları vardır. Rus dilində bu metafor sərt və bədxah insanları ifadə edir, türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün isə həm yenilməzlik, mərdlik, qorxmazlıq, azadlıq, müstəqillik və vətənpərvərliyin sinonimi, türklüyün rəmzi – qədim türklərin əsas totemlərindən biri kimi müsbət konnotasiyaya, həm də hiyləgər, təcrübəli, çoxbilmiş adam mənasında, qəddarlıq və tamahkarlıq rəmzi kimi mənfi konnotasiyaya malikdir.

Qurd sözünün daha bir konnotasiyasını “Arxadan vurulan zərbə” filmində *Cəbrayıl* obrazına verilmiş ləqəbdə görürük. Bildiyimiz kimi, ən təsirli filmlər çox zaman real həyat hadisələrini əks etdirir.

Yazıcı Elçinin “Ox kimi bıçaq” adlı kino-povesti əsasında çəkilən məşhur “Arxadan vurulan zərbə” filmi də, əslində, real şəxs olan, ci-nayət aləmində “Əlibaxış oğlu”, “Çyornı”, “Paxan” və “Qurd Cəbrayıł” ləqəbləri ilə tanınan, ömrünün 36 ilini həbsdə keçirən Cəbrayıł Əlibaxış oğlunun həyatını əks etdirir. Qurd Cəbrayılin oğlu Xoşqədəm Cəbrayıloğlu ilə müsaibə zamanı o, həmişə tək gəzdiyinə görə atasına *Qurd* ləqəbi verildiyini söyləmişdir*.

Göründüyü kimi, ləqəblərə aid konnotasiyaların digər dillərlə müqayisəsi göstərir ki, onların semantik modelləri bəzən ayrı-ayrı dillərdə bir-birinə uyğun gələrək universal səciyyə daşıyır, bəzən isə tamamilə fərqli konnotasiyalara malik olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ., Paşayev A.M. (2019). Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm, 104 s.
2. Cabbarlı, C. (2003). Dilbər, <http://anl.az/el/emb/C.Cabbarli/pdf/Azf-228507.pdf>
3. Çobanov M.N. (1993). Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi: Qanatleba, 104 s.
4. Əşrəfoğlu K. (2015). Daşlı qala. Bakı: Nurlar, 368 s.
5. Hacıyev A.Ş., Səfərov M. “Bədii əsərlərdə antroponimlərin üslubi imkanları” (1986). Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, s. 73-76.
6. Haqverdiyev Ə. (2005). Seçilmiş əsərləri: 2 cilddə, II cild. Bakı: Lider, 408 s.
7. Qurbanov A.M. (1988). Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 596 s.
8. Qurbanov A.M. (1986). Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı: API, 102 s.
9. Qurbanov A.M. (2004). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları:

---

*<https://publika.az/news/bilgi/53963.html>

2 cilddə, I c., Bakı: Nurlan, 340 s.

10. Qurbanov A.M. (2004). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cilddə, II c., Bakı: Nurlan, 504 s.
11. Qurbanov A.M. (1988). Poetik onomastika. Bakı: API, 40 s.
12. Məşədiyev Q.İ. (2017). Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lügəti (dialekt materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 106 s.
13. Mikayılova Ə.N. (2018). Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 224 s.
14. Mikayılova Ə.N. (2008). Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəşr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). Bakı: “Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC, 302 s.
15. Paşayev A.M. (2018). Azərbaycan təxəllüsünaslığının əsasları (Dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 301 s.
16. Verdiyeva Z.N. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990, 226 s.
17. <https://publika.az/news/bilgi/53963.html>

Rus dilində

1. Аброва Н.А. (2008). Стилистический анализ немецких прозвищ. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. № 70, с.16-21.
2. Ахметова М.В. (2015). Функционирование локально-групповых прозвищ: история и современность (на примере тверской области). Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. № 3, с. 242-252.
3. Жиркова Ю., Завьялова Г.Н. “Антропонимическая коннотация в прозвищных наименованиях французских и английских политиков”. (2019). Актуальные проблемы романо-германской филологии и методики преподавания иностранного языка. Материалы научно-практической конференции. Липецк: Издательство: [Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского](#), с. 72-74, <https://elib>

rary.ru/download/elibrary_39380577_85260140.pdf

4. Попова А.Н. (2013). Коды литературных прозвищ и перифразов. Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 5. Ч. 2, Тамбов: “Грамота”, с.164-168, <https://www.bigramota.net/materials/2/2013/5-2/43.html>

5. Стрельцова М.Ю. (2010). Прозвищные именования в русском языке (денотативные типы и структурно-семантические модели). Автореферат диссертации кандидата филологических наук, Владивосток, 26 с.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ, RESURSLAR, PROBLEMLİ MƏSƏLƏLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Azadə Quliyeva

Qarabağ Regional Təhsil İdarəsi

33 sayılı Ağdam tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı
müəllimiazade.quliyeva.1961@mail.ru

Xülasə

Zəngin ədəbi nümunələri, mühüm elmi əsərləri özündə əks etdirən, qədim tarixə malik Azərbaycan dilinin orta məktəblərdə müükəmməl tədrisi, öyrənilməsi ən vacib məsələlərdəndir. Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı ən mühüm amillərdən biri müükəmməl dərsliyin formalaşdırılması və ondan səmərəli istifadədir. Azərbaycan dili dərslərinin səmərəli təşkili müəllim hazırlığından- pedaqoji səriştə və bacarıq, qrup işlərinin düzgün təşkili və qrupların ümumi hazırlıq səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Bu dərslər şagirdlərdə qrammatik bilik formalaşdırmaqla bərabər fəallıq, intellektual bacarıqlar aşayıır. Mətnlərlə bağlı tapşırıqlar öz məzmun və ideyaları ilə şagird təfəkkürünə müsbət təsir etməklə yanaşı, onların dünyagörüşünü, zehni səviyyəsini yüksəltməlidir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisinin səmərəli təşkili digər fənlərə də maraqların yönləndirilməsində mühüm rol oynayır. Müasir dərsliklərimizdə mövzular üzrə seçilmiş mətnlər bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Həmin mətnlər şagird təfəkkürünün formalaşması və onlarda yeni dünyagörüşün yaranması baxımdan vacibdir. Qrammatik qayda və tezislər mətnlər üzərində tətbiq edilərək real bilik və bacarıq yaradır. Dərsliklərdə mətnlərin seçimində rəngarənglik olmalıdır. Bu zaman milli mətnlərə xüsusi yer verilməlidir. Mövzuların tədrisində milli maraqların gözlənilməsinə diqqət yetirilməlidir. Zəngin ədəbi nümunələrimizdən rəngarəng mətnlər seçilip verilmə-

si diqqət mərkəzində olmalıdır. Xüsusilə də tariximizlə, görkəmli şəxsiyyətlərimizlə bağlı olan mətnlər həssaslıqla, diqqətlə seçilməlidir.

Dərsliyin hazırlanması zamanı qrammatik qaydaların yazılımında elmi üslub, mətnlərdə bədii və publisistik üslub normaları gözlənilməlidir. Şagirdlər tərəfindən çətin müəyyənləşən dil incəlikləri, nitq və dil istisnaları nəzərə alınmalıdır. Dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlər dərsliklərdə yer almamalıdır. Mətnlərdə məntiqi məna, ideya məzmunla səsləşməli, dil, ifadə gözəlliyyinə diqqət edilməlidir. Mövzuların – həm mətnlərin, həm də qrammatik qaydaların yazılmasında sadədən mürəkkəbə prinsipi, şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətləri gözlənilməlidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, nitq, təfəkkür, tədris, milli sözlər, mətn, qrammatika.*

Abstract

The teaching of Azerbaijani language and literature poses great challenges. Although there are many positive steps in this field, there are still many problematic issues. Scientific and technical progress, the abundance of information, and integration into other languages serve progress and development but also create some difficulties. Thus, not using certain words and phrases in the language in the lexicon of the young generation, instead giving wide space to the use of new foreign words, causes language impairment. Language and literature teachers have a great responsibility to overcome this. In this regard, effective organization of extracurricular reading can play an important role. The teacher should try to achieve a high learning result in the teaching of the subjects and should devote ample space to the learning of the mother tongue in the implementation of extracurricular and extracurricular activities.

Key words: *Azerbaijani language, speech, thinking, teaching, national words, text, grammar.*

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisinin şagirdlərin mükəmməl şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Peşəsindən asılı olmayaraq dövlət dilimizi mükəmməl bilmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Bu gün orta məktəblərdə ana dili və ədəbiyyatın yüksək səviyyədə tədrisi bir çox amillərlə sıx bağlıdır. Bu amillərdən birincisi yüksək səviyyədə dərslik komplektinin hazırlanmasıdır. İkinci böyük amil isə təlimdə fasilitator rolu oynayan müəllimin yüksək peşəkarlığı, hərtərəfli biliyə malik olmasıdır.

Dahi Məhəmməd Füzuli öz misrlarında savadsızlığı tənqid edərək belə demişdir:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi sözümüzü şur eylər.
Gah bir hərf süqutilə qılur nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsürilə gözü kur eylər [M.Füzuli; 2005, s. 32].

Eyni mövzuda Azərbaycanın böyük satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabir isə öz fikirlərini belə ifadə edib:

Dün oxurkən bir müdürü-məktəbin məktubunu
Min qələt gördüm qarışmış bir vərəq imlasına;
Uf!.. Yazıq millət, dedim, bilsəyдинiz məktəb nədir,
Boylələr düşməzdi tə'lim etmənin sövdasına [M.Ə.Sabir; 2004, s. 290].

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri ana dilini qorumaq uğrunda daim fəal olmalıdır. Azərbaycan dili qədim tarixə malik dil kimi öz ifadə gözləliyi ilə bütün incəlikləri özündə qoruyub saxlayır. Bu gün ana dilinin tədrisi elə yüksək səviyyədə həyata keçirilməlidir ki, Azərbaycan dili dövlət dili kimi bu dili mənimşəyən digər xalqların övladına da asan olsun. Bu işdə dərsliklərin və müəllim üçün metodik vəsaitlərin rolü əvəzsizdir.

Mükəmməl dərslik və metodik vəsaitin tərtib olunması yüksək şagird nailiyyətinin əldə edilməsinə zəmin yaradır, yüksək təlim nəticəsinə gəlməyi təmin edir. Dərsliyin mükəmməl şəkildə tərtib edilməsində bir neçə amil xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu amillərdən qram-

matik qaydaların elmi mahiyyəti, milli mətnlərin seçilməsi, mətnlərin və qaydaların şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu da-ha vacibdir.

Dərsliklərdə mətnlərin, tapşırıq və qaydaların planauyğun şəkil-də işlənməsi vacib tələblərdəndir. Mövzuların yazılmasında və təd-risində sadədən mürəkkəbə prinsipi gözlənməlidir.

Mövzuların öyrənilməsi şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uy-ğun olaraq həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan V-XI siniflərdə ana dili və ədəbiyyatın tədrisi üçün mətn seçimləri, yazılı və şifahi ədəbi nümunələrin hər bir sinif dərsliyində verilməsi standartlara uyğun olmalıdır. Bu mətnlərin məzmununun standartlara uyğun mənimsə-nilməsi və eləcə də, həmin mətnlərin təhlili qaydası şagird dünyagö-rüşünün və onlarda mükəmməl nitqin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bədii mətnlərin öyrənilməsi zamanı məzmunda ifadə olunan ideyalar xüsusilə vacib məna daşıyır. Əsərlərin ifadə etdiyi əsas fikirlər şagird şəxsiyyətinin, dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərərək onlarda humanist fikirlər oyadır.

Müəyyən ictimai-tarixi hadisələrə şagirdlərin münasibətinin for-malaşdırılması üçün mövzulara uyğun seçilən mətnlər yaş səviyyə-sinə uyğunluqla yanaşı, həm də dil və üslub cəhətdən, məntiqi məna baxımından da ölçülü-biçili olmalıdır. Abdulla Şaiq, Xəlil Rza Ulu-türk, Bəxtiyar Vahabzadə, Əliağa Kürçaylı, Əli Kərim, Ənvər Məm-mədxanlı, Sabir Əhmədli və başqa ədiblərin əsərləri məktəblilərdə nəcib, humanist hislər, vətənpərvərlik, mənəvi dəyərlərimizə dərin məhəbbət oyadır. Bu cür duyğuların şagirdlərin şüur və təfəkküründə kök salması üçün, onların bir şəxsiyyət kimi mükəmməlliyinin tə-min edilməsi, hərtərəfli inkişafı üçün bunlar vacib amillərdir. Eləcə də, bədii mətnlər şagirdlərdə yüksək estetik zövq formalaşdırır.

Dərs prosesində elə dil faktları seçilməlidir ki, həm öyrənmə asanlaşın, həm də şagirdlərdə maraq formalaşın. Təbii ki, bütün dil faktlarının dərslikdə yazılması qeyri-mümkündür. Hər bir möv-zunun tədrisi müəllimdən ustalıq, səriştə tələb edir. Müəllim tədris zamanı elə incə məqamları vurğulamalıdır ki, şagirdlərdə maraq ya-

rada bilsin. Məsələn, “ilə” qoşması və bağlayıcısını, zərflə feili bağlamanı, feili sifətlə sifəti fərqləndirmək üçün kifayət qədər dil faktları üzərində dayanmaq olar. Bu zaman şagirdləri də tədqiqatçılığa sövq etmək olar. “Və” bağlayıcısı və “ilə” bağlayıcısını müqayisə edərkən şagirdlər praktik olaraq görür ki, “və” bağlayıcısı hər bir məqamda birləşdirmə xüsusiyətinə malikdir. “İlə” isə yalnız adlıq hallı sözləri birləşdirir.

Məsələn, nidaları öyrənərkən dərslikdə verilməyən, lakin bizə məlum olan məntiqi mühakimələr dərsi daha yaddaqlan edir. “Nidalar dilimizdə yaranan ilk sözlərdir”, “Bəzi əşya adlarının yaranması elə nidalardan qaynaqlanıb” və s. kimi fikirlər şagirdlərə əsaslandırılmış şəkildə izah oluna bilər. Belə ki, insanlar hələ əşya və hadisələrə ad verməzdən əvvəl öz hiss və həyəcanlarını, fikirlərini nidalarla ifadə edib. Bu baxımdan nidaların ilk sözlərimiz olduğunu söyləyə bilərik. Dilin meydana gəldiyi ilk mərhələdə – şaquli qamətin, şüurun və dilin formalaşması zamanı ilk insanlar gördükлəri əşya və hadisələrə uyğun nidalar səsləndirmişlər. “Ay”, “ox”, “ah” kimi sözlər nidalardan adlara bir keçiddir. Göydə səma cisimlərini görən insan sevinc və heyrətini “ay” nidası ilə ifadə edir. Bununla da, səma cisminin adı formalaşmış olur. Bu kimi nümunələr dilimizdə çoxdur. Dərs prosesində “ox” nidasının “ox” ismi ilə bağlılığını məntiqi şəkildə əsaslandırıb ifadə etmək olar. Ovçuluqla məşğul olan insan oxdan istifadə edərkən hələ mükəmməl bacarığa malik olmadığı üçün uğursuzluqla qarsılaşır və hislərini “ox” nidası ilə ifadə edir. Belə nümunələrlə bu nəticəyə gəlmək olar ki, digər istehsal vasitələri dildən daha əvvəl yaranıb. Şagirdlər bu fikrə gəlir ki, dil də müəyyən istehsalalət vasitəsidir.

Bir qayda olaraq, dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlər dərsliklərdə yer almamalıdır. Müəlliflərin subyektiv fikirləri üçün mətbuat vasitələri mövcuddur. Hər bir müəllif öz tezislərini dərsliyə gətirməkdənsə, təsdiq olunmuş, ümumi şəkildə cilalanmış elmi faktları eks etdirməlidir.

Qrammatik qaydalarda mübahisəli məsələlərdən biri də zərflik və tamamlığın doğru müəyyən edilməsidir. Bu ismin təsirlilik halının tamamlıq və ya zərfliyin ifadə vasitəsi olması ilə əlaqədardır. Təsirlilik hal şəkilçisi qəbul edən sözlər bütün hallarda tamamlıq kimi götürülür. Lakin bu fikir hər zaman özünü doğrultmur. Əslində, təsirlilik hallı söz “Qobustanı görürəm” cümləsində tamamlıq, “Qobustanı gəzirəm” cümləsində isə zərflik götürülməlidir. Belə mübahisəli dil faktları barədə vahid fikir formalaşmalı, sonra onlar dərsliyə gətirilməlidir.

Həm ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisində, həm də V-XI siniflərdə şagirdin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla elmilik prinsipi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bəzən ibtidai sinif şagirdləri üçün onların yaşlarına uyğun olmayan daha mürəkkəb mövzular, dünya yüklü məsələlərdən bəhs edən mətnlər seçilir. Halbuki bu məsələlər bu siniflərin təfəkküründə deyil. Yuxarı siniflərdə isə daha asan mətnlərə təsadüf olunur. Mövzuların öyrənilməsi sadədən mürəkkəb öyrənilmə prinsipinə uyğun olmalıdır.

V-IX, X-XI siniflərdə həm qaydaların izahında, həm də mətnlərin seçilməsində şagirdin yaş səviyyəsinə uyğunluq rəhbər tutulmalıdır. Mətnlərin seçimi qaydaların tətbiqinə uyğunluğu əks etdirməlidir. Mətn seçimində daha çox milli mətnlərə üstünlük verilməlidir. Milli olmayan mətnlər isə daha çox ümumbaşəri mahiyyət daşımalıdır.

Məsələn, VI sinif “Azərbaycan dili” dərsliyində mətnlər daha çox ixtira və kəşflərə aiddir. Belə ki, coğrafiya, fizika, kimya sahəsində nailiyyətlər əldə etmiş görkəmli simaların həyat və fəaliyyətləri dərslikdə daha çox işıqlandırılıb. “Manuel Vasqo da Qama”, “Qaliley”, “Riyaziyyatçıların şahı”, “İlk dünya səyahəti”, “Əfsanəvi dəniz səyyahı”, “Yusif Məmmədəliyev” mətnləri müxtəlif elmlərə dair maraq oyatmaq üçün də çox faydalıdır. Lakin bu mətnlərin yalnız biri – “Yusif Məmmədəliyev” mətni milli mövzudadır. Halbuki digər mətnlərin məzmununa uyğun da milli mətnlər tərtib etmək daha səmərəli olardı. Deməli, istifadə edilən mətnlər yeniliyi əks etdirməklə bərabər, milli köklərlə də bağlı olmalıdır.

Qrammatik qaydaların tətbiqi baxımından mətnlərin əhəmiyyəti və rolü böyükdür. Lakin qaydaların şərhində ardıcılıq prinsipi gözlənilməlidir. Dərsliklərdə “feil” bəhsinə aid olan sadə şəkillər – feilin təsriflənən formaları çox bəsit əsaslandırma ilə izah edilib. Ardıcılıq prinsipi gözlənilməyib. Feilin əmr forması haqqında öyrənildikdən sonra xəbər şəklinə keçilsə daha səmərəli nailiyyət əldə etmək olar. Bu halda qrammatik məzmun daha asan və anlaşıqlı olar.

Xəbər şəklinin özündə ardıcıl olaraq nəqli və şühudi keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlar haqqında məlumat verilməlidir. Daha sonra feilin digər şəkilləri – arzu, lazım, vacib, şərt şəkilləri izah edilməli, uyğun mətnlərdə qaydaların təcrübi tətbiqinə diqqət edilməlidir. Altıncı sinfin dərsliyində isə bu mövzulara üzdən – xeyli bəsit şəkildə yanaşılıb.

Eyni fikri VII sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyinə də aid etmək olar. Burada da feilin qrammatik məna növlərinə aid qrammatik məlumatlar bəsit, sadə şəkildə verilib. Halbuki bu mövzu şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğundur. Şagirdlər bu mövzunu daha dərindən araşdırıra bilər. Qaydaların şərhində hərəkətin subyekti və obyekti ilə bağlı səthi məlumat verilərək daha sonra feilin qrammatik məna növləri izah edilir. Bu mövzuların mənimsənilməsi kifayət qədər zaman və təcrübi çalışmalar tələb edir. Lakin həmin mövzulara dərsliklərdə elə də diqqət verilməyib.

Mətnlərin seçilməsi mövzunu öyrənmək üçün əsas şərtlərdəndir. Hər bir mətn qoyulan tələblərə hərtərəfli cavab verməlidir. Dil, üslub xüsusiyyətlərinin yerində olması, söz ehtiyatının zənginliyi, vulqarizm, varvarizmlərə, dialekt sözlərinə yer verilməməsi mətnlərə verilən əsas şərtlərdəndir. Eləcə də hər bir mətn üçün şagirdlər dərs prosesində lüğət hazırlamalı, araşdırırlar etməlidir.

IX sinif “Azərbaycan dili” dərsliyində isə söz birləşmələri, cümlə, cümlənin müxtəlif cəhətdən növləri kimi nisbətən mürəkkəb mövzuların tədrisi həyata keçirilir. Bu qaydaların tətbiqi üçün nəzərdə tutulan mətnlər daha mürəkkəb quruluşlu olsalar da, maraqlı mətnlərdir.

Bəzən isə dərsliklərə nisbətən bayağı mətnlər salınır. “Səhəng içindəkini sizdirir”, “Fərhəng Hüseynov”, “Alim və quldur” mətnləri inandıcı deyil. Ümumiyyətlə, müəllim bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün təkcə dərslikdə olan mətnlərlə kifayətlənməməli, əlavə mətnlərdən də istifadə etməlidir. Azərbaycan pedaqoqlarının tarixi təcrübəsi müəllimlərimiz üçün nümunə, örnəkdir. Məsələn, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Tağı Sidqi, Süleyman Sani Axundov və başqa şəxsiyyətlər öz pedaqoji fəaliyyətlərində özlərinin bədii əsərlərindən, klassik ədəbi nümunələrdən yerli-yerində istifadə etmişlər. Bu gün isə müxtəlif resursların daha da bol olmasını söyləyə bilərik. Məsələn, internet səhifələrindən, bədii əsərlərdən istifadə etməklə dərsi daha canlı və yaddaqlan etmək olar.

Azərbaycan dili dərslərinin daha maraqlı təşkili üçün yeri gəldikcə əyləncəli-qrammatik oyunların tətbiqinə də yer verilməlidir. Söz oyunları, krassvordlar, qrammatik tapmacalar qurmaqla dərsin daha asan öyrənilməsinə nail olmaq olar. Lakin bu zaman mövzunun elmi mahiyyəti diqqət mərkəzində olmalı, tədrisin gedişi elmilikdən uzaqlaşmamalıdır. Müəllim fasilitasiya qaydalarına düzgün əməl etməklə elmiliyi, intensivliyi, didaktikliyi daim gözləməlidir. Şagirdlərdə yazı savadını formalaşdırmaq, onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün bunlar olduqca vacibdir. Şagirdlərin mətnqurma bacarıqlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sərbəst işlərin yerinə yetirilməsi şagirdlərin şifahi və yazılı formada mətnqurma bacarıqlarını təkmilləşdirir. Müəllim onlara stimul verərək dəstəkləyici mühit yaratmalıdır. Bu zaman şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edərək yaradıcı təfəkkürə çevrilir. Şagird çalışmalarında yarışların təşkili, debatlara və qrup işlərinə yer verilməsi şagirdlər arasında sağlam rəqabət yaradır, onların inkişafını sürətləndirir. Bununla da intensivlik təmin olunur. Həm də sağlam rəqabət şagirdlərin tənqid təfəkkürünün yaranmasını təmin edir. Çalışmalar, qrup işi prosesində şagirdlər müqayisəli şəkildə öyrənərək, öz biliklərini daha da inkişaf etdirirlər. Məzmun xətləri, məzmun standart-

lарının bölmələr və mövzular üzrə reallaşması yüksək təlim nəticəsi əldə etməyə imkan yaradır. Müəllim müxtəlif metodlardan, induktiv və deduktiv iş formalarından bacarıqla istifadə edərək ana dilinin daha yaxşı öyrənilməsinə şərait yaratmalıdır. Lakin bu, müəlli min həssas yanaşması və diqqətli müşahidəsi ilə həyata keçirilməlidir. Şagirdyönümlülük və şəxsiyyətyönümlülük prinsipləri rəhbər tutulmalıdır. Müəllim interaktivliyi təmin etməli, şagird fəallığına nail olmalıdır. Digər fənlərin tədrisinə qoyulan tələblərə də diqqət yönəldilərək integrativliyin gözlənilməsi maraq yaranan vasitələrdəndir. Dərslərin bu cür intensiv təşkili şagirdləri tədqiqatçılıq bacarığına sövq edir, onların mükəmməl inkişafına zəmin yaradır. Dərsin səmərəli təşkilini reallaşdırmaq, yüksək təlim nəticəsi əldə etmək üçün folklor nümunələrindən geniş istifadə etmək olar. Bayatı, gərəyli, qoşma, tapmaca formasında yaradıcı işlərin əldə edilməsi şagirdlərin hərtərəfli inkişafına kömək edir. Qaydaların öyrənilməsində daha yüksək nəticə əldə etmək üçün bədii mətnlərdən istifadə xüsusilə effektlidir. Bu zaman həm qaydaların öyrənilməsi asanlaşır, həm də şagirdlərdə bədii ədəbiyyata maraq oyanır, onların təfəkkür dairəsi genişlənir. Nəticədə şagirdlərdə zəngin nitq mədəniyyəti formalaşır.

Dil dərslərinin səmərəli təşkili üçün bədii ədəbiyyatın öyrənilməsi də əsas amildir. Hər iki fənnin tədrisində interaktivlik və integrativlik təmin olunmalı, qarşılıqlı vəhdət prinsipi üstün tutulmalıdır.

Şagirdlərin dil öyrənməsində bədii ədəbiyyatın rolu böyükdür. Mətnlərimizdə dil-ifadə gözəlliyyinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Şagirdlərin dil bacarıqlarının formallaşmasında sinifdənxaric və məktəbdənkənar məşğələlərin, tədbirlərin keçirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, sinifdənxaric oxu, bədii qiraət buna misal ola bilər. Dərsdənkənar məşğələlərdə şagirdlərin nitq və dil bacarıqları inkişaf edir. Mükəmməl nitq vərdişləri ədəbi dil və ünsiyyət bacarıqlarını formalasdırır.

Dərsliklərdə verilən bədii və ya publisistik mətnlər şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun seçildikdə mövzuların mənimsənil-

məsi asanlaşır. Ədəbi dilimizin geniş imkanlarını özündə əks etdirən belə bədii nümunələr dilimizdə çoxdur. Digər ədəbi üslublara nisbətən daha gənc olan publisistik mətnlərin seçimində aktuallığını qoruyub saxlayan və ya tarixən xüsusi əhəmiyyəti olan mətnlər şagird dünyagörüşünü düzgün formalaşdırır. Bu cür mətnlər şagirdlərin təfəkkür dairəsini genişləndirir.

Bu zaman şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq bilik və bacarıqla bərabər onun dünyagörüşü də formalaşmış olur. Bu baxımdan yuxarı sinif dərsliklərinin tərtibatında siyasi liderlərin çıxışlarının mətnlərindən istifadə məqsədə uyğundur. Məsələn, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müxtəlif yığıncaqlarda çıxışları daim dəstəkləyici örnek nümunəsidir.

Eləcə də öz ictimai mövqeyi ilə cəmiyyətdə tanınan şəxsiyyətlərin publisistik məzmunlu çıxışları şagirdlərin nitq inkişafı, onların hərtərəfli şəxsiyyət olaraq yetişməsi üçün əhəmiyyətlidir. Buna misal olaraq, Əzizə Cəfərzadə, Xudu Məmmədov, Rafiq Əliyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Aqil Abbas və digər ziyalıların fikirləri nümunədir.

Təhsilin orta məktəb pilləsinin bütün siniflərində istifadə edilən mətnlər şagirdlərin formalaşması üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Klassik ədəbiyyatımızda və son dövrün ədəbi nümunələrində şagirdlərdə müsbət ideyalar formalaşdırın, onların milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət ruhunda böyüməsini təmin edən ədəbi-bədii nümunələr çoxdur.

Nizami Gəncəvi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Məmmədhüseyn Şəhriyar, Bəxtiyar Vahabzadə və başqa müqtədir sənətkarların yaradıcılığına aid nümunələr şagirdlərin formalaşmasında böyük rol oynayır. Yetişməkdə olan gənc nəsil məhz belə didaktik əhəmiyyətli ədəbi əsərlərin təsiri ilə müsbət ideyalara malik şəxsiyyət kimi formalaşmağın təməlini qoyur.

Müasir dərsliklərimiz zamanla ayaqlaşmalıdır. Hər gün dəyişən dünyamızda dərsliklərimiz illərdir, demək olar ki, sabit qalır. Mövzular artıq günün tələbinə uyğun dəyişməlidir. Dərsliklərin bəziləri

köklü surətdə, bəziləri isə qismən dəyişdirilməlidir. Bir çox mövzuların məzmununda təhriflər, düzgün olmayan qeyri-dəqiq faktlar vardır. Dərslikdə səhv olmamalıdır. Dərsliklərimiz şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun şəkildə elə tərtib olunmalıdır ki, şagirdlərdə estetik zövq, vətənpərvərlik duyğuları, humanist hislər, düşmənə nifrət mövqeyi formalaşdırınsın. Bunun üçün mətnlər, mətnə aid çalışmalar və rəsmlər yerli-yerində işlənməlidir.

Dərsliklərdə tariximizlə bağlı, milli təfəkkür, milli ideyalogiya və ümumbəşəri ideyalı mövzulara geniş yer verilməlidir. Xüsusilə də Qarabağ mövzusuna həssaslıqla yanaşılmalıdır. Dərsliklərdə verilən bəzi ədəbi mətnlər tarixi həqiqətləri düzgün əks etdirməyir. Xüsusən Qarabağ mövzusunda olan mətnlər hadisələrin real mahiyyətini ifadə etmir və ya zəif ifadə edir. Bu mövzuda xüsusi həssaslıq olmalı, mətn seçimində gerçəkliklərin ifadəsinə diqqətlə yanaşılmalıdır. Xəyali mətnlər əvəzinə, müharibə qəhrəmanlarının və müharibə qurbanlarının həyatını əks etdirən həyati həqiqətlərə uyğun mətnlər dərsliklərə daxil edilməlidir. Tarixi həqiqətlər təhrif olunmadan yeni nəslə ötürülməlidir.

Azərbaycanın hər qarışı – hər qarış yerinin adı canlı tarixdir. Hər bir ad altında bir tarix yaşayır. Hər bir toponimə aid etimoloji rəvayətlər də dərsliklərimizdə yer ala bilər. Bunun üçün bədii ədəbiyyatda, yazılı ədəbi nümunələrdə və folklorumuzda istənilən qədər dil faktları var. Bu baxımdan Yusif Vəzir Çəmənzəminli, İlyas Əfəndiyev, Əli Vəliyev, Əzizə Cəfərzadə və digər ədiblərin əsərlərini nümunə göstərə bilərik.

Şagirdlərdə nitq vərdişlərinin yaranması, gözəl nitq mədəniyyətinin formalaşması üçün ana dili dərsləri zamanın tələblərinə cavab verməlidir. Dil dərslərinin səmərəliliyini təmin etmək üçün müəllimin rəvan nitqi, sövqətmə bacarığı, şagird fəallığı, əməkdaşlıq və s. vacib məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə, dili xalq yaradıb. Xalqın milli sərvəti olan ana dili nə hər bir məqamda həssaslıqla yanaşılmalıdır. Şagirdlərə dilimizi öyrənməklə bərabər onu qorumaq kimi keyfiyyətlər aşılanmalıdır.

Xarici ölkələrdə bir azərbaycanlı başqa dilləri öyrənməyə məcburdur. Ancaq bizim ölkəmizdə rus rusca, ərəb ərəbcə danışır. Biz onları anlamaq üçün onların dilini bilməyə məcbur deyilik və ya özümüzü buna məcbur etməməliyik. Əslində biz öz dilimizin qayda-qanunlarını elə mühafizə etməliyik ki, bu başqa xalqlarda da dili-mizə maraq və məhəbbət oyansın.

Zaman-zaman dilimiz kənar təsirlərə məruz qalıb. Uzun bir tarix boyunca ərəb-fars dillərinin təsiri altında olan dilimiz öz inkişafında həm zənginləşdi, həm də bir çox doğma söz və ifadələrini itirmiş ol-du. Dilimizə rus dilinin təsiri XIX əsrən başlayaraq XX əsrin sonla-rına qədər davam etdi. Tarixi inkişafla əlaqədar dilə daxil olan sözlər ana dilini zənginləşdirən də, bəzən vulqar, jarqon və varvarlar da dilimizdə yer aldı.

Nəticədə doğma sözlərimizin bir çoxu işləklikdən kənardı qaldı, arxaizmə çevrildi. İndinin özündə də dialektlərimizdə və ya ədəbidi-limizin müəyyən sahələrində işlənən, digər sahələrdə işlək olmayan çoxlu sözlərimiz var. Məsələn, xalqımızın həyatında mühüm rol oynayan dənizçilik, neftçilik, baramaçılıq-kümçülüklər, əkinçilik, maldarlıqla bağlı çoxlu ifadələr var ki, uşaqlar, hətta müəllimlər də bunu bilmir.

Bu kimi hallar aradan qalxmalıdır. Şagirdlər mahlıc, tərəcə, lövbər və s. sözləri hamılıqla bilmir. Yaxşı olar ki, bayağı hadisələrin məzmununu ifadə edən mətnlərdənən xalqın həyatı ilə bağlı həmin sahələrə aid mətnlər də dərsliklərimizdə yer alsın. Bu gün gündəm-də olan peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi, müəyyən peşələrə mara-ğın artırılması üçün də bunun əhəmiyyəti var.

Eləcə də, elə sözlər vardır ki, ədəbi dilimizdə milli qarşılığı olma-yan dialekt sözləridir. Buna misal olaraq Naxçıvan dialektlərində işlənən mavrı, ləngəri sözlərini nümunə göstərmək olar. Ləngəri sözü-nün işləndiyi gözəl bir bayatı vardır:

Mən aşiq ləngəridir.

Sinidir, ləngəridir.

Çox bilib, az danışmaq

İgidin ləngəridir.

Qarabağ dialektlərində yal, qəlbi sözlərini də buna misal göstərmək olar. Bir çox bayatılarımızda yer alan qəlbi sözü dialekt sözü hesab edilməyərək ədəbi dilimizdə geniş işlənə bilər.

Əzizim qəlbi dağlar,
Getdikcə qəlbi dağlar...

***

Əzizim qəlbiləndi,
Ay doğdu, qəlbiləndi...

***

Əzizim Vətən sarı,
Ağ sarı, kətan sarı.
Çıxaydım qəlbi dağa,
Baxaydım Vətən sarı.

Tədris zamanı şagirdlərə milli və alınma sözləri öyrədərkən milli söz və ifadələrdən daha çox istifadə etmələri tövsiyə olunmalıdır. Bununla da şagirdlərə ana dilinin qorunması ideyası aşilanır. Əsl milli sözümüz olan “gözlük” sözünü yaşılıar “eynək” və ya “çəşmək”, gənclər isə “oçki” şəklində daha çox işlədir. “Gözlük” sözünü ümumişlək söz kimi istifadə etmək tövsiyə olunmalıdır.

Bəzi sözlər vardır ki, Azərbaycan dilindən digər dillərə keçərək ümumişlək şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, ana dilimizdə öz işləkliyini itirib. Məsələn “kabab” sözü dilimizə fars dilindən keçib. Rus dilində bu mənanı ifadə edən “şaşlık” sözü isə əsl Azərbaycan sözü olan “şişlik” sözündən yaranmışdır. Əsl milli mənşəli söz olmasına baxmayaraq “şişlik” sözü bu gün dilimizdə işlədilmir. Bu kimi faktların şagirdlərə öyrədilməsi onlara dillər arasında qarşılıqlı təsiri aydınlaşdırır.

Şagirdlərdə nitq inkişafı onların dərsdənkənar məşğuliyyəti ilə də bağlıdır. Azərbaycan televiziyasında, efirində uşaq verilişlərinin tələbləri ödəməsi şagirdlərin ana dilini daha yaxşı öyrənməsini asanlaşdırır, həm də onların dərsdənkənar vaxtlarını səmərəli keçirməsini təmin edər. Vaxtilə klassik televiziyada “Yelkən”, “Həyat bizi sı-

nayıր”, “Dünyanın 7-ci qıtəsi” kimi verilişlər şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və onlarda nitq mədəniyyətini formalaşdırırıdı. Ümumiyyətlə, televiziya tamaşaları, radio və televiziyalarda ənənə şəklini almış verilişlər, televiziya teatrları şagirdlərin təfəkkürünün hərtərəfli inkişafına müsbət təsir edir. Nitqi, davranışları, biliyi, dünyagörüşü ilə seçilən hərtərəfli şagird formalaşdırmaq üçün milli televiziya verilişlərinin rolü böyündür.

Şagirdlərin media savadlılığı mövzusu bu gün olduqca aktualdır. Texnoloji imkanlardan səmərəli istifadə edilməməsi şagirdləri millilikdən, milli köklərdən, qaynaqlardan uzaqlaşdırır. Onların dilinə birbaşa təsir edir. Vaxtilə rus dilinin nitqimizə təsiri nəticəsində işlə-nən “ruçka”, “oçki”, “rajok” kimi sözlər hələ də şagirdlərin dilində özünü göstərir. İndi həmin sözlərə Türkiyə türkcəsindən gələn müəyyən ifadələr də əlavə edilmişdir. Əvəzində isə həmin ifadələrin dilimizdəki gözəl qarşılıqları şagirdlərin leksikonunda işlənilmir. Bu kimi hallar ana dilinin tədrisi ilə aradan qaldırılmalıdır.

Ana dilini qorumaq, mühafizə etmək hər bir müəllimin, şagirdin, bütövlükdə cəmiyyətin borcudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün fənn kurikulumları.
2. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). (2010). // Kurikulum. № 3.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə.I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 400 s.
4. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNƏ KONSEPTUAL YANAŞMALAR VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Cavahir Məmmədova

Neftçala rayonu Mirqurbanlı kənd tam orta məktəbin
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi
cevahir1973m@gmail.com

Xülasə

Məqalədə orta məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dili dərsliklərinə konseptual yanaşmadan, yeni dərsliklərlə işləmə bacarıqlarından, zəruri məsələlərdən söz açılır.

Açar sözlər: *konseptual yanaşmalar, şagird bacarığı, lügət ehtiyatı, intellektual dərsliklərdə yaradıcı tətbiqetmələr.*

Abstract

The article talks about the conceptual approach to the Azerbaijani language textbooks taught in high school, the skills of working with new textbooks, and the necessary issues.

Key words: *conceptual approaches, student ability, vocabulary, intellectual textbooks, creative applications.*

Ölkəmizin ümumtəhsil sistemindəki dəyişikliklər özünü ilk növbədə məktəbdə göstərməkdədir. Milli təhsil konsepsiyasında təhsilin, yeni fənn programlarının, dərsliklərin və zəruri vəsaitlərin yeniləşdirilməsi, xüsusilə dərsliklərdə şagirdləri müstəqilliyə sövq edən yollardan səmərəli istifadə edilməsi kimi vəzifələr irəli sürürlür. Ümumtəhsil məktəbləri üçün müasir Azərbaycan dili dərsliklərinin bu baxımından xarakterində yeniliklər müşahidə olunur. Ən böyük nitq vahidi kimi mətnlər üzərində müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlərin təşkili bu müxtəlifliyin mahiyyətini təşkil edir. Belə ki, şagirdlər mətn üzərində, eləcə də mətnlə bağlı çalışmaların həllində öz fərdi

bacarıqlarını: məntiqi, tənqidi, yaradıcı işlərini qururlar. Axtarış aparmaqla daha elmi bacarıqlara yiyələnirlər.

Orta məktəbdə tədris olunan Azərbaycan dili dərsliklərində elmi-nəzəri biliklər əvəzinə başlıca olaraq şagirdlərin inkişafına yönələn, onların idraki bacarıqlarını formalasdırmaq, həyatı vərdişlərini zənginləşdirmək, intellektual potensiallarına dəstək olmaq nəzərdə tutulur. A.Mehrabovun “Müasir təhsilin konseptual problemləri” kitabında da bu barədə çox dəyərli tövsiyələr verilmiş, şəxsiyyətin mühüm keyfiyyətlərindən olan idraki və sosial münasibətləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

IX, X, XI sinifdə Azərbaycan dili dərsliklərində verilən mətnlər müxtəlif formalarda verilmişdir. Həm elmi, həm bədii, həm də publisistik mətnlərdə ideya-məzmun da düzgün seçilmişdir. Orta məktəbdə təhsilverənlər, yəni biz müəllimlər şagirdləri bu mətnlər üzərində çalışdırarkən yaradıcı tətbiqetməyə istiqamətləndiririk. Öyrəndikləri əsasında yeni biliklərin yaradılmasına təşviq edirik. Mətnlərdə şagirdlər yalnız mətndaxili suallara cavab verməklə deyil, eyni zamanda dil məsələlərini də müzakirə edirlər. Mətndə işlənən bəzi sözlərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, morfoloji qaydalar, sintaktik qaydalar və digər linqivistik tapşırıqlar öz əksini tapır. Bu da şagirdləri daha fəal çalışmağa sövq edir.

Lakin VI-VII-VIII sinif dərsliklərində bu meyarlara çox bəsit ya-naşılıb. Orta məktəbdə Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimlər bu fikirlə razılaşarlar ki, VI sinifdə, VII sinifdə verilən mətnlərlə bağlı yaradıcı işə çox az tapşırıq ayrılib.

Fənn kurikulumlarının programında da müəllimləri yaradıcı ya-naşmalar tətbiq etməyə çağırış olduğu üçün çalışıram ki, verilən mətnlərlə bağlı şagirdlərlə mətndaxili suallar quraq. Fərdi, cütlərlə qruplar şəklində yaradıcı tətbiqetmə ilə onların həyatı vərdişlərini zənginləşdirək. “Kurikulum” jurnalında A.Əhmədov, T.Şərifov, Ə.Abbasovun “Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi” məqalələrində də bu barədə zəngin məlumatlarla tanış olmaqla metodları-mızı bu formada qururuq.

Azərbaycan dili dərsliklərində dil qaydalarına geniş yer verilmir, çalışmalar da olduqca qısa şəkildə məntiqi xarakter daşıyır. Bu da bir çox orta məktəb müəllimlərini narahat edir. Lakin diqqət yetirmək lazımdır ki, hazırkı dərsliklərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun şəxsiyyətyönümlü olmasıdır.

Müasir Azərbaycan dili dərsliklərinin quruluşu və məzmunu hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını təmin edə bilən bir formada hazırlanmışdır. Şagirdlərdə əməkdaşlıq, bir-birinə rəğbət hissi, vətənpərvərlik, özünə inam hissi və s. bu kimixüsusiyyət daha da formalasır. Bundan əlavə hər bir şagird özünün şəxsi inkişafını dəstəkləyən təlim materiallarından, o cümlədən tapşırıqlardan, yaradıcı təqdimatlardan həvəslə istifadə edirlər.

Dərsliklər didaktik vasitə kimi ümumi səciyyə daşıyır. Eyni zamanda şagirdlərin marağını təmin edə biləcək bir dərs kitabı olmalıdır. V sinfin ilk mətni “Mükafat” VI sinfin ilk mətni “Əlvida” “bilmirəm” şagirdlərdə ilk baxışdan dərsliyə maraq oyadır. Şagird o mətnlərin məzmununda ifadə olunan ideyalarda özünün marağını, düşüncəsini, dünyagörüşünü nümayiş etdirməyə çalışır. Axtardığını tapan hər bir şagird mətnlərdə verilən tapşırıqları həvəslə və məhsuldar tərzdə yerinə yetirməyə çalışır.

Azərbaycan dili dərsliklərinin məzmununda həm də zəruri dil tapşırıqları da öz əksinə tapır. Hər bir müəllim təlim zamanı dərsliyin transformasiya xarakterini nəzərə almalı, tədris prosesində ondan düzgün istifadə etməlidir. Təcrübələr göstərir ki, dərsliyin bu cəhətini nəzərə aldıqda öz qüvvə və imkanlarımızdan istifadə etməklə şagirdlərin nitq və dil vahidi üzərində təhlil-tərkib işləri daha əhəmiyyətli olur.

VIII sinif dərsliyində şagirdlər Azərbaycan dilinin hər bir üslubuna aid nümunələrlə qarşılaşır, onların özünəməxsus cəhətləri ilə yaxından tanış olurlar. Bu prosesdə şagirdlərin lügət ehtiyatı da zənginləşir. Dərsliyin sonunda onlar öz lügət kitablarını təqdimat kimi təqdim edirlər. Buda şagirdin şəxsi inkişafını sübut edir.

Eyni zamanda VIII sinfin sonunda şagirdlər publisistik üslubun xüsusiyyətlərini dil qaydaları üzrə nümayiş etdirərək mətbuat təqdimatları edirlər. Yaradıcı olaraq müxtəlif qəzetlər, jurnallar tərtib edərək öz fərdi bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Orta məktəbdə bu bacarıqların işıqlandırılması şagirdlərin sonrakı siniflərdə daha səylə fəaliyyət göstərməsinə təkan vermiş olur.

Azərbaycan dili dərslikləri ən zəruri bilikləri, bu biliklərin əsasında gələcək inkişaf üçün vacib olan bacarıqların formalaşmasına imkan yaradaraq şagirdləri yaradıcı tətbiqetməyə sövq edir. Biz müəllimlərin öhdəsinə isə düzgün bələdçilik təcrübəsi düşür. Kreativliyə doğru addımlarla yanaşma əlbəttə ki, intellektual dərsliklərə yol açar. Hər birimiz çalışmalıyıq ki, dərsliklərin ümumi sistemində linqivistik əsaslarını normallaşdırıraq, həyatı bacaraqlara əsaslanan səriştələrə geniş yer verək. X-XI siniflərdə ədəbi dilin norma və üslubi xüsusiyyətləri, üslubi imkanları ilə şagirdlər daha yaxından tanış olurlar. Bu da əlbəttə ki, dərsliklərdə verilən mətnlər əsasında tapşırıqlarda öz əksini tapır.

Bu tapşırıqları yerinə yetirərkən şagirdlər əsl təqddiqatçıya çevrilirlər. Bir neçə ilin təcrübəsinə əslənən müxtəlif siniflərdə, müxtəlif illərdə yaradıcı tətbiqetmələr də öz müxtəlifliyi, fərdiliyi ilə seçilir.

XI sinifdə “Bu torpaq üçün yaşa” mətni üzərində çalışarkən şagirdlər Aprel döyüşləri, “44 günlük Vətən müharibəsi” ilə müxtəlif illərin şəhidləri, qazıləri ilə bağlı öz vətənpərvərlik fikirlərini həm bədii, həm elmi, həm də publisistik formalarda təqdim edirlər ki, bu da Azərbaycan dili dərsliklərinə yanaşmada dil məsələlərini integrasiyalı şəkildə ortaya çıxarıır. S.Əliyevin “Dərsliklərdə yeni texnologiyalar” vəsaitində də belə integrasiyalar və məsələlərdən bəhrələnməyə çalışırıq.

Azərbaycan dili dərsliklərində müasir yanaşmalardan biri də maraqlı layihələrin verilməsidir. Hər bir sinif dərsliyinin sonunda şagirdlərə maraqlı tədbir hazırlamaq tapşırıqları verilir ki, bu da onların yaradıcı potensialını üzə çıxarıır və inkişaf etdirir.

Dərslik biz müəllimlərə təqdim olunan zəruri resurslardan bıdır. Biz ondan necə istifadə etməliyik?

Dərsliyi şagirdlərlə necə işləməliyik?

Bu kimi tezisləri qarşıya məqsəd qoysaq, onda həm dərslərimiz maraqlı alınacaq, həm də dərsliklərdən yararlanan şagirdlərin fənnə marağı artacaq. Azərbaycançılıq görüşlü, milli müstəqillik duygulu, yüksək intelektli Azərbaycan vətəndaşı kimi yetişəcək.

Fikrimi Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil haqqında müdrik fikri ilə tamamlayıram: “Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini mütləq hakim etməliyik”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Q.Kazimov Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2010
2. Füyuzat jurnalı, Bakı. 2014 № 5
3. A.Bəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008
4. Əliyev S. Dərsliklərdə yeni texnologiyalar. Bakı, 2009
5. A.Əhmədov, T.Şərifov, Ə.Abbasov “Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi” “Kurikulum” jurnalı.
6. A.Mehrabov Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, 2007

TÜRK DİLLƏRİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİ KATEQORİYASININ FORMALAŞMASINA BİR NƏZƏR

Elnarə Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
dok.elnare_e@mail.ru, dr.elnarenadir@gmail.com

Xülasə

Dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifinin tarixi çox qədim dövrlərə bağlıdır. Söz qruplarının leksik və qrammatik sərhədlərinin dəqiqliyənləşməsi bu kateqoriyanın yaranmasına əsas vermişdir. Uzun illərdir ki, nitq hissələrinin təsnifində alımlar fərqli yanaşmalarla çıxış edirlər.

Nitq hissələrinin təsnifində bir qrup tədqiqatçıancaq morfoloji əlamətləri, digər qrup həm morfoloji, həm sintaktik, üçüncü qrup isə leksik və qrammatik əlamətləri əsas götürür.

Türkologiyada inqilaba qədərki türkoloqlar ərəb qrammatiklərinin təsiri altında üç nitq hissəsi qəbul edirlər. Əslində bu bölgü ilk dəfə Aristotel tərəfindən verilmişdir. Ənənəvi dilçilikdə nitq hissələri sırasına isim, sifət, əvəzlik, say, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, nida, flektiv dillərdə isə əlavə olaraq, artıkl daxil edilir.

Azərbaycanda 1939-cu ildə çap olunmuş qrammatika dərsliyində nitq hissələri ümumilikdə “qrammatik kateqoriyalar” termini ilə adlandırmış və “Azərbaycan dilində 9 qrammatik kateqoriya” olduğu qeyd edilmişdir. Türkiyədə bu mövzudan bəhs edən tədqiqatçılar uzun müddət M.Erginin təsiri altında olmuşlar.

Müşahidələr göstərir ki, nitq hissələrinin türk dillərində təsnifatı əsrlər, dillər və müəlliflərə görə dəyişir. Əslində, nitq hissələrinin funksional mənası onların konteksdəki yeri və rolundan asılıdır. Ümumiyyətlə, türk dillərinə aid yazılmış qrammatikalarda rus, ərəb,

son dövrlərdə isə Avropa dilçilik məktəbinin təsiri özünü aydın göstərir.

Açar sözlər: *türk dilləri, nitq hissələri, müqayisə, qrammatika.*

Abstract

A look at the formation of the category of parts of speech in Turkic languages

The history of the classification of parts of speech in linguistics dates back to ancient times. The exact definition of the lexical and grammatical boundaries of word groups gave the basis for the creation of this category. For many years, scientists have used different approaches in the classification of parts of speech.

In the classification of parts of speech, one group of researchers considers only morphological signs, another group considers both morphological and syntactic signs, and the third group considers lexical and grammatical signs.

In Turkology, pre-revolutionary Turkologists under the influence of Arabic grammarians accept three parts of speech. In fact, this division was first given by Aristotle. In traditional linguistics, nouns, adjectives, pronouns, numbers, verbs, adverbs, conjunctions, conjunctions, interjections, and articles are added to the list of parts of speech in inflectional languages.

In the grammar textbook published in Azerbaijan in 1939, the parts of speech were generally called “grammatical categories” and it was noted that there are “9 grammatical categories in the Azerbaijani language”. Researchers in Turkey who talk about this topic have been under the influence of M.Ergin for a long time.

Observations show that the classification of parts of speech in Turkish languages varies according to centuries, languages and authors. In fact, the functional meaning of parts of speech depends on their place and role in the context. In general, the influence of the Russian, Arabic and, in recent times, the European school of linguistics is evident in the grammars written for Turkic languages.

Key words: *Turkic languages, parts of speech, comparison, grammar.*

Dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifinin tarixi çox qədim dövrlərə bağlıdır. Söz qruplarının leksik və qrammatik sərhədlərinin dəqiqliyənləşməsi bu kateqoriyanın yaranmasına əsas vermişdir. Uzun illərdir ki, nitq hissələrinin təsnifində alımlar fərqli yanaşmalarla çıxış edirlər. Nitq hissələri ümumi qrammatik kateqoriyadır.

Nitq hissələri termini yunan dilindən latin dilinə və oradan rus dilinə kalka edilmişdir. Latin dilində *partes orationis*, rus dilində *части речи* klində işlənən bu terminin qarşılığı bizim dilimizdə rus dilinə əsasən müəyyən edilmişdir [Kazimov Q. 2010, s. 36].

Nitq hissələrinin təsnifində bir qrup tədqiqatçı ancaq morfoloji əlamətləri, digər qrup həm morfoloji, həm sintaktik, üçüncü qrup isə leksik və qrammatik, və ya semantik əlamətləri əsas götürür.

N.Y.Marr nitq hissələrinin formalaşmasına belə münasibət bildirir: “Nitq hissələri olmamışdır. Tədricən hərəkətin (o cümlədən təsirli və təsisiz feillərin) formalaşmasına xidmət edən adlar cümlənin tərkibindən ayrıılır, isimlər təyin rolunda funksiyasına görə sıfətə çevrilir, onlar da (isimlərin müəyyən çərçivəsində) əvəzlik olur” [Marr N.Y. 1936, s. 417]. A.Potebnya da nitq hissələri kateqoriyasına dair bənzər mülahizə yürüdür, cümləyə tarixən dəyişən kateqoriya kimi baxır. O bildirir ki, cümlə bir-birinə qarşı duran adlar (mübtəda) və feillərdən (xəbər) ibarətdir. Sonrakı inkişafda həmin əksliklər genişlənməyə başlamış, beləliklə, digər nitq hissələri yaranmışdır [Jirmunski B.M. 1945].

Dilçilikdə nitq hissələri arasında ilk olaraq feillərin yaranması haqqında fikir mövcuddur.

Dilçilikdə adlar və feillər deyə söz qrupu özünü göstərir. Adlara isim, sıfət, əvəzlik və zərflər aid edilir. Lakin türkoloji ədəbiyyatda təyin rolunda çıxış edən isimlər də bəzən sıfət kimi qəbul edilir. Məsələn, *qızıl üzük*, *taxta ev*, *daş bina*, *dəmir darvaza* və s. F.Zeynalov bu tipli birləşmələrdəki isimlərin sıfət kimi təqdim edilməsini rus dilçiliyi ilə əlaqələndirir. Bu haqda o yazır: “Bu birləşmələri rus dilinə

tərcümə etdikdə birinci tərəf sifət kimi çıxış edəcək. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu sözlər türk sistemli dillərdə də sifət olmalıdır” [Zeynalov F. 2008; s. 76].

Hələ XIX əsrə Mirzə Kazimbəy ad, feil və köməkçi nitq hissələrini fərqləndirirdi. Keçmiş Sovetlər birliyində isə nitq hissələri nəzəriyyəsi əsasən XX əsrin 20-ci illərindən L.Şerba, A.Şaxmatova, həmçinin V.Vinoqradovun həlledici rolü sayəsində formallaşmışdır.

İnqilaba qədərki türkoloqlar ərəb qrammatiklərinin təsiri altında üç nitq hissəsi qəbul edirlər. Əslində bu bölgü ilk dəfə Aristotel tərəfindən verilmişdir. Bu haqda A.Axundov yazır: “Yunan dilçiliyi məktəbində ilk dəfə Aristotel sözlərin qrammatik izahını vermişdir... Aristotel sözləri üç sınıfə, daha doğrusu, cümlə üzvünə bölündü: adlar, feillər (o bunlar “deyilmiş” də adlandırırdı) və bağlayıcılar. Bağlayıcılara bütün hissəciklər, yəni bağlayıcılar ədatlar, nidalar, önlüklər, habelə əvəzliklər daxil edilirdi [Axundov A. 1988; s. 13].

M.Ergin də türk dilində məna və vəzifə baxımdan sözləri üç qrupa bölmər: isimlər, feillər, ədatlar. O, sifətləri (sifat - vasif ve belirtme isimleri), zərfləri (zarflar – zaman, yer, hal ve mikdar isimləri) və əvəzlikləri (zamirler – ismin yerini tutan kelimeler) isimlərə aid edir. Ədatları isə aşağıdakı kimi təsnif edir: ünlem ədatları, bağlama ədatları, son çekim ədatları [Muharrem E. 1967]. M.Ergin də bu gün Azərbaycan dilində qoşma, bağlayıcı, nida və ədat kimi tanıdığımız sözlərin hamısını ədata aid etmişdir. Sonrakı tədqiqatlar da bu təsirdən uzaqlaşa bilməmişlər.

Ənənəvi dilçilikdə nitq hissələri sırasına isim, sifət, əvəzlik, say, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, nida, flektiv dillərdə isə əlavə olaraq, artıkl daxil edilir. Aristarx dövründən başlayaraq, İsgəndəriyyə qrammatikləri 8 nitq hissəsi göstərirdilər; həmin nitq hissələri bunlar idi: adlar, feil, feili sifət, artıkl, əvəzlik, önlük, zərf, bağlayıcı [Axundov A. 1988, 14]. Ədatlar qədim dövr dilçiləri tərəfindən qəbul edilsə də, köməkçi söz və şəkilçi morfem arasında qaldığı üçün bəzən onu köməkçi nitq hissələri sırasına daxil etmirlər. Türkmen dilinin 1970-ci ildə yazılmış qrammatikasında da nitq hissələri 3 qrupa bölünmüş-

dür: adlar, feillər və köməkçi nitq hissələri [Qrammatika turkmenskoqo yazıka. 1970; s. 78].

Nitq hissələrinin təsnifində bəzən yalnız semantik əlamətlər əsas götürülmüşdür. Məsələn, A.Troyanski semantik prizmadan yanaşaraq, nitq hissələri sırasına adlar, əvəzliklər, feillər, feili bağlamalar, zərf, qoşma, bağlayıcı və nidaları aid etmişdir [Troyanski A. 1860, 64].

S.Cəfərov 1949-cu il tədqiqatlarında nitq hissələrini 6 əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf), qoşma, bağlayıcı və nida daxil olmaqla üç köməkçi nitq hissəsini ayırmışdır. 1968-ci il nəşrində isə köməkçi nitq hissələri sırasına ədat əlavə olunmuş, nida isə xüsusi nitq hissəsi kimi ayrılmışdır[Cəfərov S., 1949, s. 28; 1968, s. 34].

Müasir Azərbaycan dilində əsas və köməkçi olmaqla 11 nitq hissəsi qəbul olunur. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının alimləri tərəfindən 1960-ci ildə dərc olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında 13, həmin əsərin 1980-ci il nəşrində isə 11 nitq hissəsi göstərilmiş, nidalar köməkçi nitq hissələri sırasına aid edilmişdir.

M.Hüseynzadə 1983-cü ildə nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morpholoji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri olmaqla üç qrupa ayırmışdır. Burada xüsusi nitq hissələrinə nida ilə yanaşı, yamsılamalar aid edilir, ümumilikdə 12 nitq hissəsi göstərilir [Hüseynzadə M. 1983, s. 16].

Q.Kazımov sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların leksik-qrammatik mənasını əsas götürür və bildirir ki, “leksik-qrammatik məna və morfoloji əlamət əsas götürülür, sintaktik vəzifə köməkçi köməkçi prinsip hesab olunur. Lakin bəzi nitq hissələri, məsələn, zərflər müəyyənləşdirilərkən sintaktik prinsip üstün mövqe tutur” [Kazımov Q. 2010, s. 38].

Sifət gənc qrammatik kateqoriya hesab olunur. Alimlərin fikrincə, sifətin müstəqil nitq hissəsi kimi formallaşması sonrakı dövrlərə aiddir. Bəzi tədqiqatçılar sifəti müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul etmirlər. V.M.Jirmunski qeyd edir ki, dilçilikdə sifət kateqoriyasının qeydə alınması türk dillərində də bəzi şəkilçilərin köməkliyi ilə sifət-

lərin isimlərdən formal diferensiasiyyasına imkan yaradır[Jirmunski B.M. 1945, s. 119]. Azərbaycan dilciliyində, o cümlədən M.Hüseynzadə, S.Cəfərovun əsərlərində sifət müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya kimi təqdim olunur.

O.Bötlinq yakut dilində isimlər və sifətlər arasında sərhəd qoymur, onların bir-birindən fərqlənmədiyini bildirir. Eyni zamanda zərfi müstəqil niq hissəsi kimi ayırmır.

Türkoloji ədəbiyyatda zərfin müstəqil əsas nitq olması da mübahisələrə səbəb olmuşdur. Zərf bir nitq hissəsi kimi qədim türk yazılı abidələrində də özünü göstərir. E.B.Saurikov bildirir ki, məhz həmin dövrdə nitq hissələrinin müxtəlif qruplara parçalanması baş verir. Zərfin müstəqil nitq hissəsi kimi formallaşması ad bildirən sözlər və hal formaları ilə əlaqədardır. Yönlük-istiqamət, yerlik, çıxışlıq, təsirlik hal formaları müasir dildə zərflər arasında əksəriyyət təşkil edir[Saurikov E.B. 2013]. Əksər dillərdə ismin hal şəkilçiləri zərfin formallaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Müasir Azərbaycan dilində isə ismin hal şəkilçisini qəbul edib məkan, zaman, tərz bildirən sözlərin əksəriyyəti sintaktik baxımdan zərflik hesab olunsa da, morfoloji baxımdan zərf kimi qəbul edilmir. Məsələn, müasir qazax dilində *qışın* “qışda”, *yazın* “yazda”, *küzün* «payızda» və s. yerlik hal formantlı sözlər zərflər sırasına daxil edilir.

Əvəzlik bütün əsas nitq hissələrinin yerində işlənib, onları əvəz edən qrammatik kateqoriyadır. Bəzi dilçilər, o cümlədən A.M.Peşkovski bu xüsusiyyətinə görə əvəzliyi müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul etmirlər. Hind-Avropa dilçilərindən fərqli olaraq, türkologiyada əvəzliyin öyrənilməsi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvələrinə aiddir. 1801-ci ildə İ.Qiyanovun “Tatar dilinin qrammatikası” əsəri sonrakı türkoloji tədqiqatlara təkan verdi və başlıca istinad nöqtəsi oldu. 1839-cu ildə M.Kazimbəy “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərində əvəzliyə bir nitq hissəsi kimi xüsusi diqqət yetirmiş, onu morfonoloji baxımdan təhlil etmişdir.

B.Çobanzadə ilk dəfə olaraq qoşma terminini Azərbaycan dilciliyinə gətirmiştir. 1939-cu ildə çap olunmuş qrammatika dərsliyində

köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı və nidalar daxil edilmişdir. Burada nitq hissələri ümumilikdə “qrammatik kateqoriyalar” termini ilə adlandırılmış və “Azərbaycan dilində 9 qrammatik kateqoriya” olduğu qeyd edilmişdir. 1954-cü ildə M.Hüseynzadə ilk dəfə köməkçi nitq hissələri sırasında ədatın adını çəkir və müstəqil, köməkçi və nida olmaqla 3 qrup müəyyənləşdirir. 1957-ci ildən modal sözlərin köməkçi nitq hissələrinə əlavə olunması isə A.Aslanovun adı ilə bağlıdır. Bu illərdə N.Baskakovun elmi rəhbərliyi ilə F.Zeynalov “Nitq hissələrinin təsnifat prinsipləri” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası qeyd edilən sahədə uğurlu addımlar dan olub, yeni tədqiqatlara təkan vermişdir.

H.Mirzəzadə 1962-ci il dərsliyində zərflər və modal sözləri, Ə.Dəmirçizadə isə 1965-ci ildə modal sözləri nitq hissələri sırasına aid etməmişlər. Modal sözlər əhatəli şəkildə Z.Əlizadənin “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” əsərində təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Kömürçi nitq hissələri ilə bağlı daha çox mübahisəli məqamlar diqqət çəkir.

F.Zeynalov türk dillərində köməkçi nitq hissələri ilə aparılmış bölgülərə əsasən 5 qrup müəyyənləşdirmişdir. Həmin bölgüyə görə deyə bilərik ki, qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz, nida, zərf, sözdüzəldici, formadüzəldici, sözdəyişdirici şəkilçiləri fərqli tədqiqatlarda köməkçi nitq hissəsi kimi qəbul olunmuşdur [Zeynalov F. 1971]. İ.Qiqanov “Tatar dilinin qrammatikası əsərində” zərf, qoşma, bağlayıcı, nidalarla yanaşı, müxtəlif hal şəkilçilərini və sifət düzəldən -siz şəkilçisini köməkçi nitq hissələrinə aid etmişdir.

N.K.Dmitriyev ilk dəfə olaraq köməkçi ad terminindən istifadə edir və qoşmaları bura daxil edir.

L.Pokrovskaya ilk dəfə müasir türk dillərdə modal sözləri ayrıca köməkçi nitq hissəsi kimi vermişdir. N.Dmitriyev ilk dəfə türkologiyaya “köməkçi adlar” terminini gətirmiş, onları “müstəqil sözlərlə qoşmalar arasında aralıq vəziyyətdə olan bir kateqoriya” kimi təqdim etmişdir [Dmitriyev N.K. 1937, s. 129].

Təqlidi sözlər rus dilçiliyində (A.Vostokov, A.Şaxmatov, V.Boqorodički, A.Qvozdev, L.Bulakovski və s.) tez-tez nidalara daxil edilir. Lakin L.Şerba “Rus dilində nitq hissələri haqqında” əsərində onları xüsusi söz qrupu kimi ayırmagi təklif etmişdir [Şerba L.V.1957, s. 67]. Özbək dilçiliyində V.Reşetov, A.Əzizov, M.Mirzayev və digərləri təqlidi sözləri nidalara aid edirlər. L.Xaritonov, A.Kononov, A.İsxakov, M.Xudaykuliyev, S.Xudayberqenov və b. təqlidi sözləri müstəqil nitq hissəsi kimi təsnif edilər. Bu, onunla izah olunur ki, türk dillərində təqlidi sözlər geniş yayılmışdır və dilin qrammatik sistemin-də söz kimi aydın formalaşmışdır [Altun M. 2011, s. 116; s. 254].

Müşahidələr göstərir ki, nitq hissələrinin türk dillərində təsnifatı əsrlər, dillər və müəlliflərə görə dəyişir. Əslində, nitq hissələrinin funksional mənası onların konteksdəki yeri və rolundan asılıdır. Ümumiyyətlə, türk dillərinə aid yazılmış qrammatikalarda bir müdət rus, daha sonra ərəb, son dövrlərdə isə Avropa dilçilik məktəbinin təsiri özünü aydın göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. (1988). Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif.
2. Cəfərov S. (1949). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm.
3. Cəfərov S. (1968). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif.
4. Hüseynzadə M. (1983). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif.
5. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 559 s.
6. Muhammed E. (1967). Türk Dil Bilgisi, Sofya.
7. Mustafa Altun. (2011) Türkçede kelime grupları çözümlemeleri “Türk romanlarından örneklerle”. İstanbul.
8. Zeynalov F. (2008). Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I Fonetika, leksika, morfologiya. Bakı.
9. Zeynalov F. (1971). Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. (Oğuz qrupu dillərinin materialları əsasında). Maarif.
10. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970.

11. Дмитриев Н.К. (1937). Служебные имена в турецком языке/ «Советское языкознание», т. 3, Л., с. 32-41.
12. Жирмунский В.М. Развитие категории частей речи в тюркских языках по сравнению с индо-европейскими языками/
[file:///C:/Users/User/Desktop-top/pdf%C9%99r%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8.pdf](file:///C:/Users/User/Desktop/top/pdf%C9%99r%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8.pdf)
13. Кунгурев Р.К., (1968). Тихонов А.Н. Изобразительные слова как самостоятельная часть речи/ Вопросы теории частей речи. Ленинград “Наука”
14. Марр Н.Я. (1936). Избранные работы, Ленинград, ГСЭИ т. II, стр. 417.
15. Саурыков Е.Б. (2013). Формирование и пути развития наречия как части речи в тюркских языках. Журнал. Фундаментальные исследования. № 10 (часть 11) – С. 2543-2547.
16. Троянский А. (1860). Краткая татарская грамматика. зд-е испр. и доп. Казань: Духовно-учеб. упр-ние, 236 с.
17. Щерба Л.В. (1957). Избранные работы по русскому языку. М., Акад. наук СССР, Отд-ние лит. и яз. - М.: Учпедгиз, 186 с.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ FRANSIZ DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ QARŞIYA ÇIXAN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Elvin Abbasbəyli

Türkologiya və tərcüməşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
İhsan Doğramacı adına Bilkənd Universiteti (Türkiyə)

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatı və dili üçün vacib olan iki məsələdən bəhs ediləcək. Məqalənin birinci hissəsində fransız dilli oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək məqsədilə Fransada görülən naşirlik fəaliyyətlərinə toxunulacaq. Fransa-nın Strazburq şəhərində fəaliyyət göstərən “Kəpəz” nəşriyyatı tərəfindən azərbaycancadan və ruscadan fransız dilinə tərcümə edilmiş Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri qeyd ediləcək. Məqalənin ikinci hissəsi isə Azərbaycan ədəbiyyatının fərqli dövrlərinə aid olan ədəbi əsərlərin fransız dilinə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan tərcümə problemlərinin aradan qaldırılması üçün tətbiqediləntərcüməstrategiyalarının toxunulacaq.

Açar sözlər: *tərcüma, tərcüməşünaslıq, dilçilik, ədəbiyyat.*

Giriş: Tərcüməçilik müstəqil bir peşə sahəsi olsa da dilçilik elmi ilə çox sıx bağlara sahibdir. Hətta bəzi tədqiqatçılar tərcüməçiliyi dilçilik elminin bir sahəsi kimi görür və bu istiqamətdə elmi tədqiqatlar aparırlar. Bunun özünə məxsus obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Lakin dilçilik elminin qaydaları və qanunları olmasa tərcümə fəaliyyətinin, xüsusiylə yazılı tərcümə işinin mükəmməl şəkildə həyata keçirməyin müşkül məsələyə çevriləcəyi danılmaz faktdır. Məhz buna görə də dilçilik elmi və tərcüməçilik qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir. Məqalədə Azərbaycan ədəbi tərcüməsi üçün vacib olan iki məsələ xüsusi olaraq vurğulanır. İlk öncə bu məqalədə dün-yadakı fransızdilli oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə

tanış etmək üçün Fransada görülən naşirlik fəaliyyətlərindən və “Kəpəz” nəşriyyatı tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilmiş kitablardan qısa şəkildə bəhs ediləcək. Məqalənin ikinci hissəsi isə Azərbaycan ədəbiyyatının fərqli dövrlərinə aid olan ədəbi əsərlərin fransızdılınə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxmış tərcümə problemlərinin aradan qaldırılması üçün tətbiq edilən strategiyalardan qısaca bəhs edilməsinə həsr ediləcək.

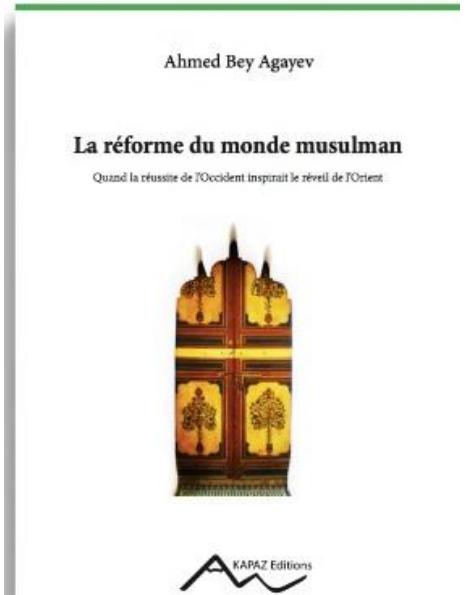
Fransada naşirlik fəaliyyətləri və “Kəpəz” nəşriyyatının qurulması

Fransada Azərbaycan əsilli yazıçılar dedikdə ilk ağrıla gələn Banin kimi tanınan və əsərlərini fransızca qələmə alan Ümmül banu Əsədullayeva və əsərləri rus dilindən fransızcaya tərcümə edilmiş Çingiz Abdullayevdir. Banini daha çox Azərbaycan əsilli fransız yazıçısı kimi tanıyırlar. Lakin müasir Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında fransızdilli oxucuların məlumatı yox dərəcəsində idi. Bir qrup azərbaycanlı və fransız gənc Azərbaycan ədəbiyyatının fransızdilli oxuculara tanıdılması məqsədilə bu boşluğu dolduracaq nəşriyyatını yaratmaq qərarına gəlib. Beləcə “Kəpəz” nəşriyyatı (*Les Éditions Kapaz*) 2018-ci ildə ilin avqust ayında Fransanın Strasburq şəhərində yaradılıb. Əsasən Azərbaycan ədəbiyyatından olan əsərlərin çap edilməsi ilə məşğul olan bu nəşriyyat sonrakı dönəmlərdə rus və türk dillərindən də tərcümə edilmiş kitabları çap edib. Bir çox nəşriyyatlar ölkənin paytaxtı Paris şəhərində fəaliyyət göstərsə də “Kəpəz” nəşriyyatı əyalət şəhərində açıldı. Lakin Fransa kimi inkişaf etmiş bir ölkədə əyalətdə fəaliyyət göstərmək nəşriyyatın işlərinə qətiyyən mənfi təsir göstərmir.

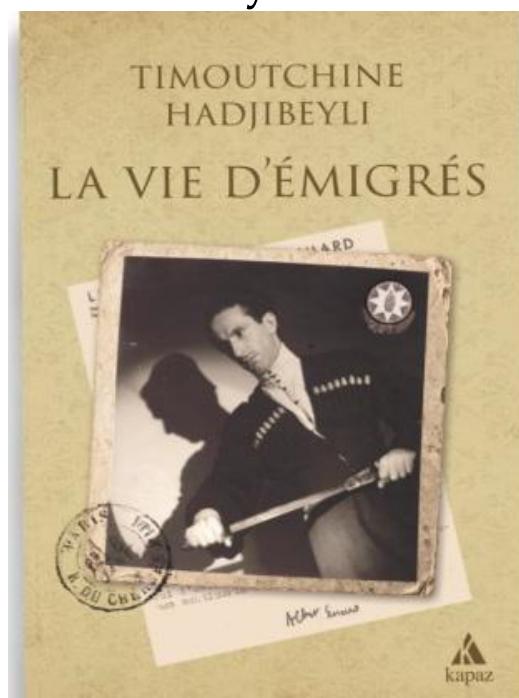
“Kəpəz” nəşriyyatının fəaliyyəti və tərcümə edilən əsərlər

Nəşriyyat tərəfindən bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərə aid bir çox nümunəsi fransız dilinə tərcümə edilərək çap edilmişdir. Bəzi əsərlər isə fransızca yazılmış olduğu üçün birbaşa fransızca nəşr edilib. Bu kitablara Əhməd bəy Ağaoğlunun «*La réforme du monde musulman*» (“Müsəlman dünyasında islahatlar”) və Üzeyir Hacıbəyovun qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin oğlu ol-

muş, mühacir ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Timuçin Hacıbəylinin «*La vie d'émigrés*» (Mühacirlərin həyatı) adlı kitabı misal çəkmək olar.

Şəkil 1 - Əhməd bəy Ağaoğlu, «*La réforme du monde musulman*»
("Müsəlmən dünyasında islahatlar")

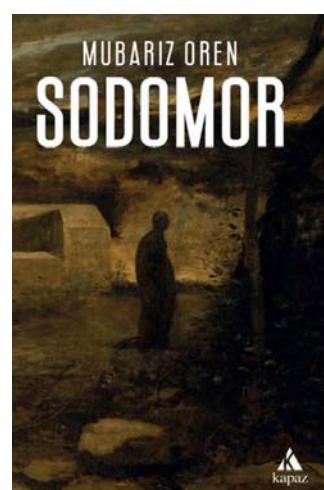

Şəkil 2 - Timuçin Hacıbəyli, «*La vie d'émigrés*»
("Mühacirlərin həyatı")

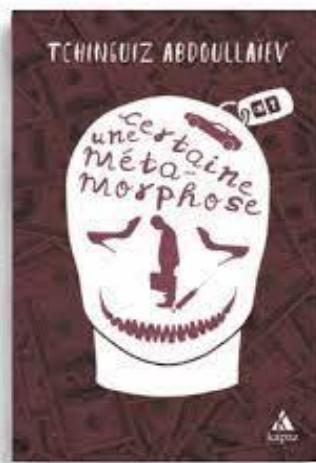
Fransız dilində yazılmış bu kitabların çap edilməsindən əlavə “Kəpəz” nəşriyyatı azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə qələmə alınmış bir çox kitabı danəşredib. Tərcüməçisi olduğum kitablara keçmədən öncə başqa həmkarların tərəfndən tərcümə edilmiş əsərləri qeyd etmək istərdim. Bunlara Süleyman Sani Axundovun «*La blonde*» (“Qaraca qız”), Mübariz Örənin «*Sodomor*» (“Sodomor”) və Çingiz Abdullayevin «*Une métamorphose certaine*» (“Aşkar metamorfoza”) əsərləri daxildir. Çingiz Abdullayevin bu kitabı rus dilindən fransız dilinə tərcümə edilib və müəllifin iştirakı ilə Strasburqda təqdimatı keçirilib.

Şəkil 3 - Süleyman Sani Axundov, «*La blonde*»
("Qaraca qız")

Şəkil 4 - Mübariz Örən, «*Sodomor*»
("Sodomor")

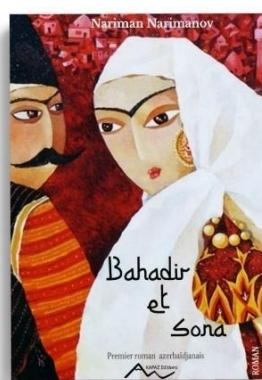

**Şəkil 5 - Çingiz Abdullayev, «*Une métamorphose certaine*»
("Aşkar metamorfoza")**

Məqalənin bu hissəsində “Kəpəz” nəşriyyatı üçün azərbaycan və türk dillərindən fransız dilinə tərcümə etdiyim bir neçə əsər təqdim ediləcək. Bu kitablar təqdim edildikdən sonra qarşıya çıxan əsas problemlərdən və tapılan çıxış yollarından qısaca bəhs ediləcək.

Tərcümə etdiyim romanlar və hekayələr 19-cu əsrlər arasında Azərbaycan dilində qələmə alınmış əsərlərdir. Bu da tərcümə prosesində dil və üslubla bağlı bəzi problemləri ortaya çıxarıır və fransızdilli oxucuların rahatlığı üçün tərcümə edilən kitablarda mədəniyyət və tarixlə bağlı tərcüməçi qeydlərinin verilməsini zəruri edir.

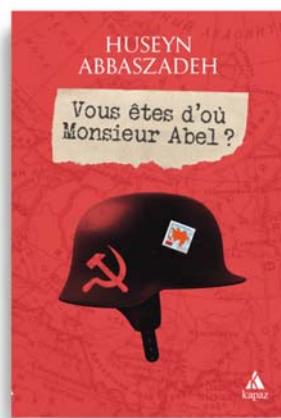
1) Nəriman Nərimanov, «*Bahadir et Sona*» ("Bahadır və Sona")

Nəriman Nərimanov tərəfindən 1896-1898-ci illərdə yazılmış romanıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk roman hesab edilir. Bu məlumat fransız üz qapağında da qeyd edilib. 19-cü əsrin Azərbaycan di-

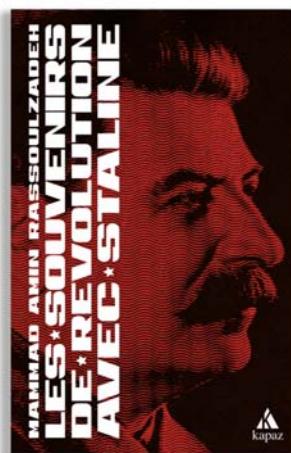
lində qələmə alınıb və bəzi yerlərdə ərəb və fars sözlərinin istifadəsi tərcümə prosesini əngəlləməsə də bu sözlərin lügətlərdə axtarışına görə ləngidib. Bu sözlərin dəqiq tərcüməsi üçün ərəb-fransız və fars-fransız dillərindəki lügətlərə baxılıb. Dil problemlərindən əlavə, tarix, mədəniyyət və coğrafiya ilə (toponimlər) bağlı problemlər də qarşıya çıxıb. Məsələn, tarixlə bağlı olanlara tarixi faktlar və illər, mədəniyyətlə bağlı olanlara Azərbaycandakı türklərə “müsəlman” deyilməsini və farsca şeirlərin mətnin içində verilməsini misal çəkmək olar. Bunlar da yuxarıda qeyd edildiyi fransızdilli oxucunun işini yüngülləşdirmək üçün “tərcüməçinin qeydi” şəklində səhifənin aşağı hissəsində bildirilib. Tarix, mədəniyyət və toponomlərlə bağlı çox məlumat olsa da oxucunu yormamaq üçün tərcüməçi qeydləri minimuma endirilib. Şeirlərin fransız dilinə sadəcə mənasının tərcüməsinin verilməsinə qərar verilib.

2) Hüseyn Abbaszadə, «Vous êtes d'où Monsieur Abel?» (“Hərədansınız Müsyö Abel?”)

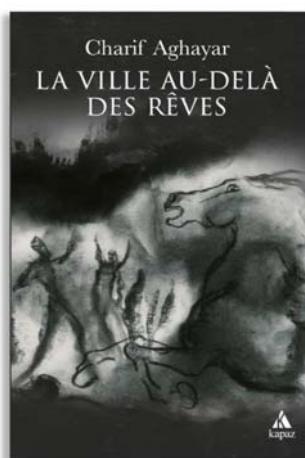
Bu roman 20-ci əsr Azərbaycan dilində yazıldığı üçün tərcümə prosesində dillə bağlı böyük problemi olmadı. Lakin Fransanın əsərdə adı keçən bəzi coğrafi yer adlarını müəyyənləşdirmək və onların azərbaycan dilinə translitterasiyası lazım gəldi.

3) Məmməd Əmin Rəsulzadə, «Les souvenirs de revolution avec Staline» (“Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatırələri”)

Fransız oxucusunun tarixlə bağlı həssaslığını nəzərə alaraq və “Kəpəz” nəşriyyatı ilə bu məsələni razılaşdırırlaraq əsərin original adındakı “bir türk milliyyətçisi” ifadəsi fransız tərcüməsindən çıxarıldı. Beləcə «*Les souvenirs de révolution avec Staline*» başlığı azərbaycancaya “Stalinlə inqilab xatirələri” kimi tərcümə edilir. Bu əsərdə də “Bahadır və Sona” romanındaki kimi bir çox problemlərlə üzləşildi. Bu problemlər daha çox dillə (ərəb-fars sözləri) və tarixi faktlarla bağlı olub. Bəzilərini fransızdilli oxucular üçün tərcüməçi qeydi olaraq verilib.

4) Şərif Ağayar, «*La ville au-delà des rêves*» (“Azrulardan sonrakı şəhər”)

Bu romanda tarix və coğrafi yer adları ilə bağlı böyük problemlərlə üzləşilmədi. Lakin bu əsərdə müəllifin dialektdən, regional sözlərdən, atalar sözlərindən və deyimlərdən bol-bol istifadə etməsi tər-

cümə zamanı bəzi suallara aydınlıq gətirilməsini tələb etdi. Müəlliflə sosial şəbəkələr vasitəsilə əlaqənin qurulması və qarşıya çıxan sual-ların onun tərəfindən cavablandırılması tərcümə prosesini asanlaş-dırdı.

5) «*Anthologie de la littérature azerbaïdjanaise, XIXe siècle à nos jours*» (“Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası - XIX əsr dən günümüzə”)

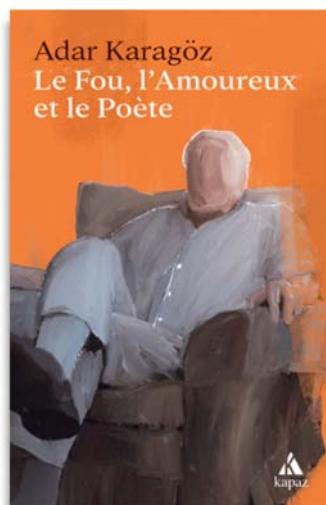
Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin sifarişi bu kitab da “Kə-pəz” nəşriyyatının çap etdiyi kitablar arasındadır. Bu antologiyaya daxil olan 25 hekayədən 15-nin tərcüməsi mənə həvalə edilib. Tərcümə edilən hekayələrin əksəriyyəti 20-ci əsr azərbaycancasında qələmə alındığı üçüb tərcümə prosesində problem yaşanmadı.

Bunlara əlifba sırası ilə Kamal Abdullanın “Adaşlar” («*Les homonymes*»), Anarın “Qırmızı limuzin” («*Une limousine rouge*»), Süleyman Sani Axundovun “Mister Qreyin köpəyi” («*Le chien de Monsieur Gray*»), Mir Cəlalın “Dissertasiya” («*La mémoire*»), Nəriman Əbdürəhmanın “Yelçəkən” («*Le courant d'air*»), İlyas Əfəndiyevin “Qırçı və qırmızı çiçək” («*Le goudronneur et la fleur rouge*»), Sabir Əhmədlinin “Arabaçı” («*Le charretier*»), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Çəsmək” («*Les lunettes*»), İsa Hüseynovun “Bir az romantika” («*Un peu de romantisme*»), İsi Məlikzadənin “Duz” («*Le sel*»), Sara Oğuzun “Ehtiraslı gecə” («*Une nuit de passion*»), İlqar Rəsulun “Şəkər tozu” («*Le sucre en poudre*»), Yusif Səmədoğlunun “Soyuq daş” («*La pierre*»).

froide»), Mövlud Süleymanlıının “Qar” («La neige») və Rafiq Tağının “Ucuboy liliput” («Un nain de grande taille») hekayələri daxildir.

Digər həmkarlarım tərəfndən əlifba sırası ilə Şərif Ağayarın “Seqlov üsulu” («La méthode Cheglov»), Etimad Başkeçidin “Velosiped” («Un vélo»), Saday Budaqlının “Firuzə qaşlı sırga” («Les boucles d'oreilles turquoises»), Dilsuzun “Yol” («Le chemin»), Elçinin “Qarabağ şikəstəsi” («Chikesté de Karabakh»), İsmayıł bəy Qutqaşınının “Rəşid bəy və Səadət xanım” («Rachid bey et Sadète khanim»), Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” («La boîte aux lettres»), Afaq Məsudun “Dovşanın ölümü” («La mort du lapin»), Əjdər Olun “Табачная гавань” («Un havre au tabac»), Məmməd Orucun “” («L'espoir»), Şahmarın («La perte»), Ramiz Rövşənin “Evin tikilməsin, Amerika!” («Que Dieu te bénisse, l'Amérique!») və Yaşarın “Tabut” («Le cercueil») hekayələri bu antologiya üçün fransız dilinə tərcümə edilib.

6) Adar Karagöz, «Le fou, l'amoureux et le poète» (“Deli, Asık ve Sair”)

Azərbaycan ədəbiyyatına aid olmasa da gənc türk yazıçının türkcə yazdığı bu fəlsəfi roman da “Kəpəz” nəşriyyatının sifarişi ilə tərəfimdən türk dilindən fransız dilinə tərcümə edildi. Türk dilləri qrupuna aid olduğu üçün bunu misal olaraq çəkirəm. Tərcümə prosesi zamanı qarşıya çıxan əsas problem müasir türk dilinin üslubu və bəzi “öz türkçe”yə aid sözlər oldu. Bu problem də türkcə-ingiliscə və

ya türkçə-fransızca lügətlərə baxılaraq və həmçinin müəllifin özü ilə təmasa keçilərək həll edildi .

İnternetdə yayılmış “Littérosa” ədəbi dərgisi

“Kəpəz” nəşriyyatı kitab şəklində çap edilən əsərlərdən əlavə, öz internet səhifəsində (www.editionskapaz.fr/litterosa) “Littérosa” ədəbi dərgisinə ev sahibliyi edir. Nəşr evinin məqsədi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin bəzi hekayələrini fransız dilinə tərcümə etdirərək fransızdilli oxucuları geniş miqyasda bununla tanış etməkdir. Tərəfimdən əlifba sırası ilə Kəramət Böyükçölün «Je ne m'habitu pas à son absence» (“Yoxluğundan boşana bilmirəm”) hekayəsi, Rasim Qaracanın «Le quatrième passager» (“Dördüncü yolçu”), «Dans l'obscurité et quand les lumières s'éteignent» (“Qaranlıqda və işıqlar sönəndə”) və «La rencontre avec un chacal» (“Çaqqalla görüş”) hekayələri, Nərminə Məmmədzadənin «Ton fils est né ! L'histoire d'amour entre Jamal et Fatima» (“Sənin oğlun doğuldu! Camal və Fatimənin sevgi hekayəsi”) hekayəsi Azərbaycan dilindən fransız dilinə tərcümə edilib.

Digər həmkarlar tərəfindən tərcümə edilmiş hekayələrə əlifba sırası ilə Mirmehdi Ağaoğlunun «Le Français» (“Fransız”), Şərif Ağayarın «Réflexions sur la beauté» (“Gözəllik haqqında düşüncələr”) və «La photo» (“Şəkil”), Tural Diridağlınn «Akbar» (“Rəngli həqiqətlər”), Nərmin Kamalın «Nana était amoureuse» (“Nana sevirdi”), Mübariz Örənin «L'île aux sables» (“Qum adası”) və Sahilə Yayanın «Le portefeuille de l'homme riche» (“Varlı kişinin portmanatı”) hekayələrini misal çəkmək olar.

“Littérosa” ədəbi dərgisində eyni zamanda klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri olan Nizami Gəncəvinin, Nəsiminin, Şah İsmayıllı Xətainin, Xəqani Şirvaninin və Seyid Əzim Şirvaninin də bəzi şeirləri tərcümə edilərək yerləşdirilib.

Nəticə. Bütün ədəbiyyatlar kimi Azərbaycanın zəngin ədəbiyyatı da dünyada müxtəlif dillərə edilən tərcümələri sayəsində tanınır. Bu tərcümə fəaliyyətləri hər zaman rahat şəkildə baş tutmur. Yuxarıda göstərildiyi kimi, bu proses zamanı bəzi problemlərlə üzləşmək

mümkündür. Bunlara dil (söz və üslub), tarix, mədəniyyət, coğrafiya ilə bağlı tərcümə problemləri daxildir. Tərcüməçinin vəzifəsi qarşıya çıxan bu problemləri gələcək oxucunun rahatlığını düşünərək həll etməsi və və bu oxucunu yormamaq üçün kitabda mümkün qədər az tərcüməçi qeydi əlavə etməsi lazımdır. Tərcümə prosesində qarşıya çıxan və yuxarıda qeyd edilmiş problemləri də aid iadiyyati dillərdə olan lügətlərə, müxtəlif shələrə aid ensiklopediyalara, internetdə araşdırılmalara, tarix kitablarına müraciət edərək həll etmək mümkündür. Əgər kitabı müəllifi həyatdadırsa, onunla da təmasa keçib lazımı sualları ona vermək məqsədə uyğundur.

FUNKSİONAL SİNTAKSİSDƏ AKTANT VƏ PREDİKATLARIN ROLU

Fikrət Əlizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

0504111351@mail.ru

Xülasə

Dilçilik tarixində 2300 il ərzində “forma-məna” prinsipi üstün olaraq ənənəvi səciyyə daşımışdır. Sintaksisin semantikaya bağlılığı son yüzillikdə linqvistik tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Dilçilikdə funksional metodun tarixi-elmi mənbələrinin məqsədyönlü axtarışına görkəmli çex dilçisi Vilem Matezius XX əsrin 20-ci illərində başlamışdır. Onun funksional qrammatika haqqında təsəvvürləri dilçilikdə öz yerini tuta bilmüşdür. Heç bir fikir materialı kimi işlənən söz və ya linqvistik ifadəni sintaksissiz təsəvvür etmək olmaz.

Funksional sintaksisin mahiyyəti “funksiyadan-vasitəyə” - “mənadan-foirmaya” prinsipinə bağlı olduğu üçün onun onun tədqiq obyekti və məqsədi bütün sintaktik vasitələrin – onun bahidlərinin və konstruksiyalarının əlaqəli nitqin qurulmasında rolunu (funksiyasını) müəyyənləşdirməkdir.

Cümlənin semantik strukturunu aydınlaşdırın zaman onun aktant tərkibi çox vacib rol oynayır. Səthi (formal) və daxili (semantik) strukturları nəzərdən keçirərkən roluna və funksiyasına görə 10 aktant tipi özünü göstərir. Eyni formal-semantik strukturlu cümlədə kommunikativ tələbdən asılı olaraq müxtəlif tip aktantlar fərqli rol oynamaya funksiya göztərməyə başlayırlar.

Aktantların əksəriyyəti Tema, biri həm Tema, həm də Rema tərkibində olur. 5 aktant isə predikativ qütb olan Rema tərkibində işlənəsə də, onun nominativ elementini göstərdiyyi üçün qeyri-predikativ mövqeni tutur.

Cümlənin semantik quruluşunu aydınlaşdırın zaman onun aktant tərkibi çox vacib rol oynayır. Belədə səthi və daxili quruluşları nəzərdən keçirərkən adresant eksplisit ifadə olunmamış aktantları müəyyənləşdirir. Aktant Rredikatın semantik və sintaktik valentliyini tamamlayan fəal situasiya iştirakçısı olduğu halda, onu tamamlayan Predikatdır.

Funksional sintaksis modelində aktantlar semantik quruluş nüvəsini predikatlarla birgə təşkil edir. Funksional sintaksisdə aktantlar tema funksiyası daşıdığı halda, predikatlar rematik mövqe tutmaqla çox vacib informasiya daşıyıcısı olurlar. Nitq prosesində predikatlar aktantların özəlliyi əsnasında müxtəlif çalarlar qazanaraq semantik quruluşlar yaradır. Nəticədə, 8 fərqli predikat tipi meydana çıxır. Cümə semantikasına dəqiqlik, aydınlıq gətirilsin deyə, bir sıra məqamlarda yarımtiplər yardımçı vasitə rolü oynayır.

Açar sözlər: *funksional sintaksis, aktant, predikat, semantik quruluş nüvəsi.*

Abstract

Actants and predicates in functional syntax

In the history of linguistics for 2300 years, the principle of "form-meaning" has been predominantly traditional. The dependence of syntax on semantics has been reflected in linguistic studies in the last century. The prominent Czech linguist Vilem Matezius started the purposeful search for the historical-scientific sources of the functional method in linguistics in the 20s of the 20th century. His ideas about functional grammar were able to take their place in linguistics. No word or linguistic expression used as thought material can be imagined without syntax. The essence of functional syntax "from function-means" - "from meaning-form" because it is related to the principle, its research object and purpose is to determine the role (function) of all syntactic means - its elements and constructions in the construction of connected speech.

When clarifying the semantic structure of a sentence, its actant composition plays a very significant role. When considering the surface (formal) and internal (semantic) structures, 10 types of actants appear according to their role and function. In a sentence with the same formal-semantic structure, different types of actants play different roles depending on the communicative requirement and demonstrate their functions.

Most of the actants are part of Theme, one of them is part of both Theme and Rema. Actant 5 is used in part of Rema, which is a predicative pole, but it takes a non-predicative position because it indicates its nominative element.

When clarifying the semantic structure of a sentence, its actant composition plays a very important role. In this way, while considering the surface and internal structures, the addressee determines the explicitly unexpressed actants. While the Actant is an active situational participant that completes the semantic and syntactic valence of the Predicate, it is the Predicate that completes it.

In the functional syntax model, actants form the core of the semantic structure together with predicates. In functional syntax, actants have a theme function, while predicates are very important information carriers by occupying a rhematic position. In the process of speech, predicates acquire different shades and create semantic structures during the specificity of actants. As a result, 8 different types of predicates appear. In order to bring precision and clarity to the semantics of sentences, subtypes play the role of auxiliary tools in some cases.

Key words: *functional syntax, actant, predicate, semantic structure core.*

Dilçilik tarixində 2300 il «forma – məna» prinsipi dominantlıq təşkil etmiş və ənənəvi xarakter daşımışdır. Dil materialı əsasən pasiv tərəf olan adresat – dinləyən və ya oxuyanın mövqeyindən təhlil edilmişdir. Halbuki cümlə səthinə çıxmış təfəkkür incəliklərinə də-

rin fikir qatından – daxili səviyyədən, yəni semantik-funksional yön-dən, aktiv, yaradıcı tərəfin – adresantın «mühitindən» baxmaqla ay-dınlıq gətirmək olar. Buna isə ənənəvi – təsviri yolla deyil, funksional yanaşma ilə nail olmaq mümkündür. Funksional sintaksisin məhiyyəti «funksiyadan vasitəyə» – «mənadan formaya» prinsipinə bağlı olduğu üçün onun tədqiq obyekti və məqsədi bütün sintaktik vasitələrin – onun vahidlərinin və konstruksiyalarının əlaqəli nitqin qurulmasında rolunu (funksiyasını) müəyyənləşdirməkdir. Halbuki ənənəvi dilçilikdə tam tərsinədir, yəni «vasitədən funksiyaya» – «formadan mənaya» baxmaq kifayət edir.

Müasir dilçilik nəzəriyyəsində funksional sintaksisi araşdırıran dilçilərdən A.V.Bondarko, P.Adamets, Q.A.Zolotova, M.V.Vsevolodova, M.A.Şelyakin, həmçinin İ.A.Melçuk, İ.Pete, F.Brüno, S.Dik, R.Van Valinin təklif etdikləri modelləri nəzərdən keçirərkən aydınca görünür ki, bunlardan ən rasionalı A.Mustayokiyə məxsusdur [4]. Məqalədə onun fikirlərinə daha çox etibar edilir.

Cümlənin semantik strukturunu aydınlaşdırıran zaman onun aktant tərkibi çox vacib rol oynayır. Belədə səthi və daxili (semantik) strukturları nəzərdən keçirərkən adresant eksplisit ifadə olunmamış aktantları müəyyənləşdirir.

Aktant (frans. – hərəkətdə olan, iş görən) predikatın semantik və sintaktik valentliyini tamamlayan fəal situasiya iştirakçısıdır [3]. Adətən onu predikat müşayiət edir. Termin fransız dilçisi L.Tenyerə məxsusdur [5].

Funksional sintaksis modelində aktantlar semantik struktur nüvəsindən ayrı deyil, onun və modifikatorlarının qeyri-predikativ tərkibi kimi göstərilir.

Ənənəviyə alternativ olan bu sintaksisə görə aktant felin mənasına ilhaq – inkorporasiya ola bilər. Məs.: «qazmaq» feli alət anlayışı tələb edir. Aktantın fakultativ və ya qeyri - fakultativ olmasına görə belə bir sual çıxır: işlərin vəziyyəti (gedişəti) ilə (funksional sintaksis terminidir) əlaqədar olaraq səthi səviyyədə öz ifadəsini tap-mayan aktantlar varmı?

Bu cəhətdən məhz Alət tipli aktantı izah etmək çox çətindir. Bir sıra hallarda bu aktant ifadə olunmasa da, müəyyən situasiyaya təbii bir element kimi fikrən daxil edilir. Məs.: «Onlar ağacların dibi ni qazdılar» cümləsi üçün «bel, kürək ilə» leksik (formal) göstərilməsə də, haqqında düşünülür.

Aktantlar adresantın açıqlamasına, izahına uyğun olaraq iştirakçılara və nəyəsə aidiyyətinə görə 4 kateqoriyada özünü göstərir: öz hərəkətlərinə nəzarət edə bilən və ya müxtəlif hisslər keçirən, prototipik hala uyğun gələrək insana aid aktantlar 1 kateqoriyaya daxildir. Bundan başqa, ll- əşyavi, lll - maddi və IV-mücərrəd aktantlar da mövcuddur.

Bunları aşağıdakı qaydada, hər aktant növünə bir nümunə verməklə göstərmək olar:

1. prototipik hal –öz hərəkətlərinə nəzarət edənvə ya müəyyən hisslər keçirən (insan...);

ll- əşyavi (kağız...); lll -Maddi (su...); IV - mücərrəd (sevgi...)

Roluna və funksiyasına görə 10 aktant tipi vardır:

1. Posessor – P (sahib), 2. Agens–A (iş görən), 3. Eksperiyenser –E (hiss edən, duyan, təcrübədən keçirən); 4. Neytral –N; 5 Obyekt – O; 6. Mövzu (T) – tema, mövzu; 7. Resipiyyent –R (qəbul edən); 8. Mənbə –S (ing.source – mənbə); 9. Alət -İ(ing.instrument – alət, vasitə); 10. Yer –L (lat.locativ – məkan, yer).

Bu aktantları nəzərdən keçirək:

Posessor (P)iş görən sahibin nəyəsə malik olması göstərilir və o, 1 kateqoriyayı təmsil edir. Məs.: Orxan mülk iyəsidir//zavod direktorudur. Posessor əsasən Temanın Mübtədası olur.

Agens (A) dedikdə dildə əsas semantik rol oynayan tərəflərdən biri kimi iş görən, icraçı və (və ya) hərəkətə nəzarət edən, təşəbbüskar, adı çəkilən konkret bir şəxs nəzərdə tutulur. O, 1 kateqoriyaya aid olur.

Formal-qrammatik üzvlənmə baxımından cümlə səthinə Mübtəda kimi çıxır və əsasən xüsusi adla – antroponimlə ifadə olunur.

Məs.: Turan (kitab oxuyur //qapını kildiləyir //otaqda gəzişir//çörək kəsir//tar çalır.

Bu nümunədən aydın görünür ki, cümlə / söyləmin subyekti – Agens bütün cümlələrdə iş örən, icraçı rolundadır və funksional sintaksisdə qeyri-predikativ semantik strukturun təmsilçisi kimi öz ək-sini elə qeyri-predikativ qütbdə – Temada tapır.

Göründüyü kimi, ...kitab oxuyur, ...qapını kildiləyir, ...otaqda gəzişir, ...çörək kəsir, ...tar çalır – hamısı icraçı şəxs olan Turanla bağlıdır. Doğrudan da, o, müəyyən bir işin subyekti olub, hərəkətlərə nəzarət edir.

Agens daha çox fiziki fəaliyyətlə bağlıdır.

Eksperiyenser (E) də Agens kimi subyektdir və 1 kateqoriyaya aid olaraq, duyğulanın şəxs kimi hər hansı bir hiss-həyəcan, fizioloji hal keçirir. Bu aktant cümlədə Mübtəda və ya Yönlük halla ifadə olunmuş Vasitəli Tamamlıqkimi çıxış edir.

Mübtəda və Tamamlıq adətən antroponimlə ifadə olunur. Məs.:

Tural(T) Aytacı sevir. (R)//darıxır(R)//Turala(T)istidir(R).

Bəzənsə Eksperiyenser ill növ təyini söz birləşməsinin Yiyəlik hallı 1-ci komponenti ilə təmsil olunur. Məs.: Turalın(T)ürəyi sıxılır. (R)

Bu hal Azərbaycan dilçiliyi üçün problemlidir. Çünkü Turalın ürəyi komponentləri bölünməyən ill növ təyini söz birləşməsidir. Halbuki bu misalda Turalın ürəyi deyil, onun özü (Turalın) diqqət mərkəzinə çəkilir. Burada söz birləşməsinin əsas komponenti Yiyəlik halda verilib və heç bir cümlə üzvü deyildir. Lakin aktual üzvlənmədə o, Tema mövqeyini tutur.

Neytral (N) elə bir aktant tipidir ki, o, nitq /söyləm predmeti kim? kimdir?, o nə cürdür?, o mövcuddurmu ? və b. k. sualları cavablandırmağa xidmət edir.

Bu aktanta bütün kateqoriyalarda rast gəlinir. Məs.:

Körpü //Paltarlar //Mahnigözəldir; Zurab gürcündür // İş var.

Neytral tipli aktant cümlənin Remasında açıqlanan kimlik, necəlik, mövcudluğun iqrar-inkarlığı üçün Tema Mübtəda, Rema isə İşmi Xəbərlə ifadə olunur.

Obyekt (O) bir aktant tipi kimi üzərinə konkret və ya qeyri-konkret hərəkət yönələn subyekt / predmeti göstərir və vasitəsiz təmamlıq timsalında cümlə səthinə çıxır. Bu aktant bütün kateqoriyalara bağlıdır. Məs.:

Həsən (T) uşaqları (R) çağırır. (T) // Ramiz (T) musiqini(R) sevir (T) // Tuncər (T) kitab (R) oxuyur (T).

Burada isə obyekt Remadır və parçalanmış Həsən ....çağırıır, Ramiz ... sevir, Tuncər ... oxuyur Temaları arasında özünü bürüzə verir. Rema Temada verilən faktı müəyyən cəhətdən aydınlaşdırır. Bu zaman Rema hər hansı bir cümlə üzvü ilə təmsil olunur.

Mövzu (T), haqqında nə isə danışılan aktantdır. O, «haqqında, haqda, barəsində, barədə» qoşmalarından istifadə edən və ya onlara sinonim olan Çıxışlıq hallı Tamamlıqla işlənir. Məs.:

Azər (T) futbol haqqında (R) // Xalidə barədə (R) danışır(T).

Cümlə səthində eyni məna başqa formada ola bilər. Məsələn, bu cümlələrdə futbol və Xalidə Çıxışlıq halda da verilə bilər:

Azər(T) futboldan (futbol barədə) (R)...Xalidədən (Xalidə barədə) (R) danışır. (T).

Bu aktant da Rema tərkibində olub, məntiqi vurğu ilə qeyd edilir.

Resipiyent (R), xeyrinə nə isə edilən aktant tipidir. Bu aktant üçün müəyyən bir mənbədən nəsə alınmalı, verilməlidir.¹ kateqoriyyaya aid olur. Məs.:

Aygün Gülərə (T) oyuncaq bağışladı. (R)

Ana uşağına (T) nağıl danışdı. (R)

Lətifə Orxana (T) jurnal verdi. (R)

Lətifə Eminə (T) əhvalat danışdı. (R)

Resipiyent Yönlük hallı Tamamlıqla ifadə olunur və «M+Tam» və ya «Tam+M» konstruksiyalı Tema tərkibində işlənir, Rema isə qalan cümlə üzvləri ilə verilir.

Mənbə (S) səciyyəli aktatlardan Resipiyentə nə isə ötürülərək çatdırılır. Məs.:

Gülər oyuncağı (T) Ayseldən (R) aldı. (T)

Yaşar fəlakət haqqında (T) internetdə (R) oxudu. (T)

Alət (İ) Agensə xidmət edən icra vasitəsi olan aktantdır. Cümlə səthində *ilə* qoşması və ya Yerlik halla işlənən Tamamlıqdan istifadə olunur. Məs.:

Aydın əsəri (T) firça ilə (R) rənglədi. (T) // *pianoda* (R) çaldı. (T).

Yer (L) aktanti hadisə yerini göstərir, həm Temada, həm də Remada. Yer zərfliyi ilə ifadə olunur. Məs.: Düşərgə (T) *çay qıraqında* yerləşir. (R) // *Burada* (T) meşə var. (R)

Eyni formal-semantik strukturlu cümlədə kommunikativ tələbdən asılı olaraq müxtəlif tip aktantlar fərqli rol oynamaya – funksiya göstərməyə başlayırlar. Məs.:

Tuncər məktub yazır. (Agens) və *Tuncər məktub* yazır. (Obyekt)

«Adil (Agens) şahmat yarışı barədə (Mövzu) jurnalda (Mənbə) oxudu» cümləsində hansı kommunikativ tələb-məqsəd qoyularsa, verilən aktantlardan biri fəallaşacaq və sanki məntiqi vurgulu söz ki mi cümlə strukturunda üzə çıxacaq: bir halda Agens, digər hallarda isə ya Mövzu, ya da Mənbə tipli aktantlar semantik strukturda ak-sentli şəkildə müəyyən bir funksiya daşıyacaq.

Predikatlara gəldikdə isə, rus dilçiliyində onların fundamental təsnifatının əsasları Y.S.Maslov və Z.Vendler tərəfindən qoyulmuşdur. Sonrakı inkişaf J.Miller, T.Bulkina, O.Seliverstova, M.Giro-Verber, M.Qlovinski, Y.Knyazev, E.Paduçevanın işlərində özünü eks etdirmişdir. Müxtəlif siniflər haqqında maraqlı mülahizələr – A.Şmel-yov, A.Zaliznyak və digər müəlliflərin işlərində rast gəlinir [1, s. 52]. Predikat və aktantların ayrılıqda və ya birlikdə təsnifatı onları təhlil etmək üçündür. Halbuki semantik quruluşların nüvələrini bilavasitə predikatların təsnifatı əsasında deyil, onların nitqdəki funksiyası baxımından yaxınlıq dərəcəsinə əsasən qruplaşdırmaq məqsədə uyğundur. Təbii ki, belə yanaşma göstərir ki, insan beynində fərqli mənaların müxtəlif ifadə vasitələri özünə yer tapır (13, s. 32).

Semantik quruluşun bütün fərqli elementləri *semantik kateqoriyalar* termini altında birləşir. Məsələn, Fizioloji vəziyyət, Özəllik, Sual, İnkər, Kəmiyyət, Hərəkətin başlangıcı... və s. (17, s. 56). Semantik qu-

ruluşun başlıca, mərkəzi elementi nüvədir. Nüvənin semantik quruluşunun əsasını predikat təşkil edir, lakin onunla birlikdə olan aktantlar ümmumilikdə semantik nüvə quruluşu yaradır (16, s. 44). Məs.: Adil otağı yığışdırıldı.

Bu cümlənin semantik quruluşunun əsasında duran “yığışdırmaq” predikatı Fiziki vəziyyət bildirir və onun iki aktantı (*Adil* - Agens) və (*otaq* - Obyekt) var. Bunu başqa cür də göstərmək olar: semantik quruluşun nüvəsi =

- = predikat (*yığışdırmaq*)
- + aktant₁-Agens (*Adil*)
- + aktant₂-Obyekt (*otaq*)

Həmin cümlənin semantik quruluşu belə olacaq:

AktantlarPredikat

(Agens + Obyekt = (Fiziki vəziyyət)

Əslində “yığışdırmaq” feili özünə kim, nəyi, kimlə suallı üç aktant cəlb edə bildiyi üçün üç valentli hesab olunur. Yəni bu predikatın “işlədə biləcəyi” və ya ona doğru dərtinən kim? nəyi? kimlə/ nə ilə? sualları ilə idarə olunan aktantların sayı ən çoxu üç ola bilər. Lakin bu cümlədə kim? (*Adil*) haranı? = nəyi? (*otağı*) suallarına bağlı olan cəmi iki aktant iştirak edir.

Semantik quruluşun nüvəsini təşkil edən predikatların təsnifi bütövlüklə funksional yanaşmanın ən önəmli məsələlərindən biridir (14, s. 68).

Predikatın sualına gəlincə, elə düşünmək olmaz ki, yalnız onun özünə verilən sual əsasdır. Bu belə deyil. Çünkü predikat aktlarlarla birlikdə semantik nüvə quruluşunda vəhdət təşkil edir və buna görə cümlənin semantik nüvə quruluşu bütövlükdə onun özəlliyini açıb-göstərir.

Nitq prosesində söyləm/cümlədə öz əksini tapan predikatlar aktantlarının təbiətinə görə müxtəlif çalarlı semantik quruluşlar yaradırlar.

Nəticədə 8 predikat tipi gerçəkləşir: (11, s. 31) hərəkət; münasibət; malikolma/sahiblik; yer; mövcudluq; vəziyyət; özəllik; uyğunlaşdırma /müəyyənləşdirmə və təsnifat.

Bunların semantik dəqiqlik və aydınlığı üçün isə onlara yardımçı yarımtiplər də yardımçı olur.

Nəzərə çatdırılanları təsdiqləmək üçün əsas – ilkin predikatlara və onların semantik yarımtiplərinə diqqət yetirək.

Hərəkət. Busemantik predikat tipində Agens (A) nəsə edir, işin gedişatına – vəziyyətinə nəzarət edir. Onunla birlidə Obyekt (O), Alət (A), Resipiyyent (R), Tema (T) kimi aktantlar iştirak edə bilər:

Zamana (vaxta) görə işlərin aktual gedişatını – vəziyyətini incələyərkən Yerdəyişmə, Fiziki təsir, İntellektual münasibət, Nitq fəaliyyəti, Malikliyə səbəb olan hərəkət, İctimai hərəkət, Fizioloji hərəkət kimi 7 semantik yarımtip özünü bürüzə verir (6, 72):

a) *Yerdəyişmə*: Agens (A) + Obyekt (O)

Arif (A) məktəbə (O) gedir.

b) *Fiziki təsir* (yerdəyişmədən fərqli): (A+O)

Akif (A) böcəyi (O) yumruğu ilə(A/vasitə) öldürdü.

c) *İntellektual münasibət*: (A+O)

İtaliya həkimi (A) koronavirusun törədicisini (O) tapdı.

ç) *Nitq fəaliyyəti*: (A+T)

Biz (A) futbol haqqında (T) çox danışdıq.

d) *Malikliyə səbəb olan hərəkət / fəaliyyət*: (A+R+O)

Uşaq (A) itə (R) sümük (O) verdi.

e) *İctimai hərəkət*: (A)

Məhkəmə (A) qərar çıxardı.

ə) *Fizioloji hərəkət*: (A+O)

Qonaqlar (A) plov (O) yeyirdi.

Qeyd edildiyi kimi, bu 7 semantik yarımtip aktual işlərin gedişati-vəziyyəti ilə bağlıdır.

Lakin işlərin qeyri-aktual vəziyyətlə bağlılığı da ola bilər. Bu vəziyyət üçünsə bircə tip - Özəl və ya Müəyyənləşdirmə yarımtipi mövcuddur və burada da yalnız bir aktant – Agens olur:

Əsəd (A) xorda oxuyur.

2. Münasibət. Burada Eksperiyenser (E) və Obyekt (O) (E+O) və ya iki Neytral (N) (N+N) arasındaki münasibətlər müəyyənləşir, dəqiqləşdirilir.

Bu zaman semantik yarımtiplər də mövcud olaraq, işlərin qeyri-aktual vəziyyətini bildirir.

(E+O)

a) *İctimai münasibət*:

Rektor (E) bütün qərarlara görə (O) cavabdehdir.

b) *Emosional münasibət*:

Talib (E) Zərifəni (O) sevir.

c) *İntellektual münasibət*:

Arif (E) hər şeyi (O) yadında saxlayır.

(N+N)

ç) *Özəl münasibət*:

Orxan(N) Adildən (N) hündürdür.

3. Malikolma /Sahiblik. Burada Sahib – Agenslə Obyekt (A+O) arasındaki münasibət bildirilir :

(A+O)

Dostum(A) iki uşaq atasıdır (O).

5. Yer. Burada Agenslə Yer (A+Y) aktantları arasında aktual (müvəqqəti) və ya qeyri-aktual (az-çoxmüddətli), Neytralla Yer (N+Y) aktantları arasındaki münasibətlər müəyyənləşdirilir:

(A+Y)

Onlar(A) kənddə (Y) yaşayırlar.

Ən yaxın dostum(A) Amerikadadır (Y).

(N+Y)

Güldan (N) pəncərədədir (Y).

Ev (N) dənizin yaxınlığındadır (Y).

5. Mövcudluq /Varolma, Məişət/. Bu semantik element iki variyantda işlənir:

Yalnız Neytralın mövcudluğu barədə ümumi məlumat verilir:

(N)

Mələklər (N) mövcuddur.

Və ya Neytralıln (N) və ya Agensin (A) müəyyən bir Yerdə (Y) mövcud olduğu bildirilir. Bu halda həmin aktantlar təklikdə və ya birlikdə işlənə bilər:

(Y+A)

Burada (Y) adamlar (A) var idi.

(Y+N)

Pəncərədə (Y) güldən (N) var.

6. **Vəziyyət.** Semantik quruluşda yalnız bir aktant – ya Eksperiyenser, ya Neytral, ya da Yer olur və o, müxtəlif işlərin gedişat-vəziyyətində iştirak edir:

a) *Eksperiyenserfiziolojivəziyyətdə:*

(E)

Sabirə (E) soyuqdur.

Dilimizin formal-ənənəvi sintaksisi üçün anormal görünsə də, Funksional sintaksisin Vəziyyət bölgüsünü qabarıq, düzgün əks etdirmək naminə fikrən belə bir süni quruluşlu cümlə qurmaq lazımlı gəlir: /=Sabir soyuq vəziyyətdədir/.

b) *Ekspriyensiyer emosionalvəziyyətdə:*

(E)

Məcnun (E) dərdlidir.=/Məcnun dərd vəziyyətindədir/.

c) *Neytralfizikivəziyyətdə:*

(N)

Yollar //əllər (N) //təmizdir.=Yollar //əllər// təmiz vəziyyətdədir.

ç) *Yerətraf mühitvəziyyətində:*

(Y)

Bura (Y) soyuqdur.= /Bura soyuq vəziyyətdədir/.

7. **Özəllik.** Özəllik də Mövcudluq predikatındakı kimi bir – Neytralla (N) ifadə olunur və işlərin vəziyyəti qeyri-aktual olub, keyfiyyət dərəcəsinə bağlı şəkildə təzahür edir:

(N)

Kitab (N) təzədir // maraqlıdır.

Qız (N) gözəldir // iyirmi yaşın içindədir.

8.Uyğunlaşdırma /Müəyyənləşdirmə/ və Təsnifat. İşlərin qeyri-aktual vəziyyətində bu predikat Neytral(N) aktantın təsnif olunma dərəcəsinigöstərir, yəni onun müəyyən özəlliklərinə işaret edir.:

(N)

Mirabi (N) müəllimdir //gürcüdür.

Predikatların təsnifatı aydınca göstərir ki, cümlələr öz daxili dinamikasına görə çox fərqli olduqları kimi, onların semantik quruluşu da rəngarəngdir. Daxili çalarları açmağa isə əsas predikatların iç qatları olan yarımtiplər kömək edir, müxtəlif psixolinqvistik aydınlıq gətirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ахундов А.А. Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları), Bakı: Maarif, 1979, 208 s.

2. Əlizadə F.F. Funksional sintaksisin əsas prinsipləri və anlayışları // Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, BDU, Filologiya fakültəsi, Bakı, s. 26-28

3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2000, 496 s.

Rus dilində

4. Актанты в простом предложении. Международная заочная научная конференция “Современная филология”, апрель 2011, г. Уфа, с.141-145.

5. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. Москва: МГУ, 1989, 215 s.

6. Бондарко А.В. (отв. ред.). Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность /неопределенность. СПб, 1992., 98 s.

7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005. 352 с.

8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, 196 с.
9. Касевич В.Б. Онтолингвистика, типология и языковые правила // Язык и речевая деятельность. СПб., 1998, 145 с.
10. В. МатезиусО так называемом актуальном членении предложения
// Пражский лингвистический кружок: Сборник статей.М.: Прогресс, 1967.— с. 239-245.
11. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам. М., 2006, 512 с.
12. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. Референциальные аспекты семантики местоимений. М., 1985, 413 с.
13. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., 1988, 259 с.
14. Успенский В.А. К понятию диатезы - В кн.Проблемы лингвистической типологии и структуры языка, Л.,1977, с.69-83
15. Хомский Н. О понятии “правило грамматики”// Новое в лингвистике. М., 1965. Вып. IV.с. 34-65.
16. Холлидей М.А.Место “функциональной перспективы предложения” (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII. с. 138-148.
17. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи). М., 1990, 277 с.

QƏDİM GÖYTÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN DİLINDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Gülnar Muxtarzadə

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

muxtarzadegulnar@gmail.com

Xülasə

Qədim türk yazılı abidələri yüksək səviyyədə inkişaf edib sabitləşmiş ədəbi dildə tərtib olunmuşdur. Bu da onu göstərir ki, qədim türk yazı dili eramızın V əsrindən daha əvvəl yaranmış və uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Nitq hissələrinin bir-birindən təcrid olunması danışiq dili meydana çıxdığı vaxtdan başlayır. Beləliklə, deyə bilərik ki, qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinən nitq hissələrinin əmələ gəlməsi, onların semantik və morfoloji cəhətdən bir-birindən ayrılib sabitləşməsi hadisəsinin min illərlə tarixi vardır. Bu səbəbdən türk yazılı abidələrinin morfoloji quruluşunu öyrənərkən qədim türk dilinin V-X əsrlərdəki qrammatik quruluşu deyil, həmin əsrlərdən daha əvvəlki dil hadisəsini öyrənmək kimi başa düşmək lazımdır.

Məqalədə qədim türk abidələrinin dilində işlədilən köməkçi nitq hissələrindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *qədim, türk, abidə, dil, köməkçi nitq hissələri.*

Abstract

Auxiliary speech parts in the language of ancient Goyturk written monuments

Ancient Turkish written monuments are highly developed and compiled in a stabilized literary language. This shows that the ancient Turkic written language originated before the 5th century AD and has come a long way.

Isolation of parts of speech begins with the emergence of spoken language. Thus, we can say that the formation of parts of speech found in ancient Turkish written monuments, their semantic and morphological separation and stabilization have a history of thousands of years. For this reason, when studying the morphological structure of Turkish written monuments, it should be understood not as the grammatical structure of the ancient Turkic language in the V-X centuries, but as a study of linguistic events before those centuries. The article discusses the auxiliary parts of speech used in the language of ancient Turkish monuments.

Key words: *ancient, monument, language, auxiliary parts of speech.*

Aktuallıq. Məlumdur ki, dünyada inkişaf etməyən dil yoxdur. Bəzən bu inkişaf o qədər ciddi olur ki, hətta bir dilin iki ayrı-ayrı dövründəki vəziyyəti bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir, iki müxtəlif dil təsiri bağışlayır. Məsələn, ingilis dilinin XVI yüzilliyə qədərki vəziyyəti ilə indiki vəziyyəti, qədim və müasir yunan dili, sanskrit, prakit (pali) və hind (müasir) dili belə inkişafa ən yaxşı nümunə ola bilər (6, s. 7).

Türk dilləri isə iltisaqi quruluşlu dillərdəndir. Belə dillərin morfoloji quruluşunda inkişaf nisbətən ləng gedir, min illər boyu bir o qədər də nəzərə çarpmayan dəyişikliklər olur. Göytürk Orxon-Yenisey yazılısı abidələri dilinin morfologiyasını müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası ilə müqayisə etsək, bunu aydın görərik. Müasir Azərbaycan dilində hazırda mövcud olan bütün nitq hissələri göytürk Orxon-Yenisey yazılısı abidələrinin dilində də mövcud olmuşdur. Əsas nitq hissələri indiki kimi, hətta bəzi kateqoriyalar məna çalarına görə müasir Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Köməkçi nitq hissələri və təqlidi sözlərin inkişafı isə nisbətən zəif idi.

Annotasiya. Məqalədə qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən köməkçi nitq hissələri: qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida haqqında elmi məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. V-IX əsrlərdə yazılması ehtimal edilən qədim türk yazılarının tədqiqi belə bir fikri yürütməyə əsas verir ki, köməkçi nitq hissələri o dövrdə az inkişaf etmiş, öz təşəkkül dövrünü keçirmişdir. Onların bir qismi abidələrin yazıya alınmasından daha öncə əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçilməsi yolu ilə formalaşmış, bəzilərində isə bu proses hələ də davam etmişdir.

Abidələrin dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri əsasən, türk mənşəli olması, türk dilinin qrammatik quruluşunun tələbləri ilə əmələ gəlməsinə görə diqqəti cəlb edir. Müasir dilimizdə köməkçi nitq hissələri adı altında təqdim edilən bütün söz qruplarına qədim türk yazılarında rast gəlinir.

Orxon-Yenisey abidələri dövründən başlayarq, türk dillərində köməkçi nitq hissələri diferensiallaşır və müstəqil leksik-qrammatik kateqoriyaya – nitq hissələrinə çevrilir (6, 439).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, tarixən də köməkçi nitq hissələri müstəqil məna bildirməyən, heç bir suala cavab verməyən, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənməyən, cümlədə qrammatik məna yaranan, müəyyən məna çalarlığı aşilan, ara-sıra şəkilçiləşməyə meyl edən dil vahidlərindən olmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat xüsusi olaraq fərqləndirilir. Həmçinin Göytürk abidələrinin dilində də köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin işləndiyi müşahidə edilir.

Qoşmalar adlar və adlarla feillər arasında qrammatik əlaqə yaranan köməkçi nitq hissələrindəndir. Abidədə qeydə alınan qoşmalar bunlardır:

TEQ – Azərbaycan dilində bənzətmə mənası bildirən kimi, tək qoşmasını ifadə edir. Məs.:

Kağan süsi böri *teq* ermisi, yağısı koy *teq* ermisi (Xaqan atamın qoşunu qurd kimi olmuş, düşməni qoyun kimi olmuş).

TEQİ – Məsaflə bildirən “kimi” qoşmasının sinonimidir. Məs.:

Yinçü üqüz keçe Temir Kapığka *teqi* süledim (İnci çayını keçərək Dəmir Qapıya kimi qoşun çəkdir).

ÜÇÜN – səbəb-məqsəd mənasını bildirir və dilimizdəki həmin qoşma ilə eyni funksiyani yerinə yetirir. Məs.:

Özüm, kutum bar *üçün* kağan olurtım (Özümün bəxtim olduğu üçün xaqqanlıq taxtına əyləşdim).

ÖTRÜ – digər qoşmalara nisbətən yazılı abidələrin dilində az işlənmiş və səbəb mənasındadır.

Məs.: Anta *ötriü* kağanıma ötüntüm (Buna görə də xaqqanıma müraciət etdim).

ARA – arasında Məs.:

Ekin *ara* kisi oğlu kılınmış (Bunların ikisinin arasında insan oğlu yaranmış).

BİRLE – qoşması birgəlik mənasını ifadə edir və “ilə” qoşmasının qədim variantıdır. Məs.:

İnim Kül tiqin *birle* sözleşdimiz (Kiçik qardaşım Kül tiqin ilə razılığa gəldik).

KODI – adla feil arasında qrammatik əlaqə yaradaraq istiqamət bildirən qoşmadır. Məs.:

Ol sub *kodi* bardınız (O çayın axarı istiqamətində getdik).

KİŞRE – zaman mənası bildirir, müasir dilimizdə “sonra” sözünün sinonimidir. Kisrə (sonra) qoşması türk dillərində “son” mənası ifadə edən kis sözündən törəmişdir (9, s. 137). Məs.:

Yağru kontukda *kisre* anıq biliq anta öyür ermis (Yaxında məskən saldıqldan sonra orada pis vərdişlərə yiyləndilər).

TAPA – Yön, istiqamət, tərəf bildirir. Məs.:

Yeti yeqirmi yaşına tanut *tapə* süledim (İyirmi yeddi yaşimdə tanutlar tərəfə qoşun çəkdir).

SAYU – istiqamət bildirir. “Sayu” qoşması xakas, qumıq, yakut və s. türk dillərində işlənir (9, s. 136) Məs.: Yır *sayub* axırdıq (Hər tərəfə dağılıb getdiniz).

ÜZƏ (“üzərində”, “üstündə”) – Göytürk dilində *üzə* sözü həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Göytürk dilində bu qoşma ya yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözləri, ya da heç bir şəkilçisi olmayan sözləri idarə edir. Məs.: Kişi oğlinta üzə üçüm-apan Bumin kağan, İstəmi kağan olurmuş (İnsan oğlunun üstündə əcdadlarım Bumin xaqan, İstəmi xaqan oturmuş).

AŞA (“aşırı”, “aşaraq”) – Göytürk dilində *aşa* sözünü aş(maq) feilindən -a, -ə şəkilçisi vasitəsilə yaranmış feili bağlama kimi də, qoşma kimi də qəbul etmək etmək olar. Hər iki vəziyyətdə *aşa* sözü özündən əvvəl gələn adları idarə edir. Buna görə də onun feili bağlama, yaxud qoşma olduğunu təyin etmək çətindir. Göytürk dilində *aşa* qoşması ismin təsirlik halında işlənən sözləri idarə edir. Məs.:

İlgərү Kadırkan yışıq *aşa* boduniq ança konturtımız (Şərqə Kadırkan meşəli bağları aşırı xalqı elə yerləşdirdik);

Ben, bilgə Tonyukuk Altun yışıq *aşa* kəltimiz (Mən, müdrik Tonyukuk, Altun meşəli dağları aşırı gəldik).

Bağlayıcı qədim türk yazılı mətnlərində az işlənmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, həm tabeli, həm də tabesiz bağlayıcılar rast gəlinmişdir.

Tabesizlik bağlayıcıları:

1. YEME – tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini və həmcins üzvləri əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Bu bağlayıcı müasir Azərbaycan dilindəki *da*, *də* iştirak bağlayıcısının funksiyasını yerinə yətirir. Məs.:

Ol sabın esidip, tün *yeme* udışıkım kalmez erti (O sözləri işitdikcə, gecə də yuxum gəlmədi);

2. TA – cümlənin eynicinsli üzvləri arasında qrammatik əlaqə yaradır və iştirak bildirir. Məs.:

Oğlu *ta* kağan bolmıs erinç (Oğlu da xaqan olmuş).

Tabelilik bağlayıcıları:

1. Anı üçün – ol əvəzliyinin üçün qoşması ilə birləşməsindən yaranmışdır. Səbəb budaq

cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümləsini əlaqələndirir. Məs.:

Kisi balıkka ukğalı kəlti, Besbalık *anı üçün* oztı (Adamlar dəvətimlə şəhərə gəldilər, ona görə Beşbalık şəhəri xilas oldu).

2. TİYİN – səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında əlaqə yaradır.

Anı üçün (onun üçün), tiyin (deyə) bağlayıcıları müasir türk dillərində işlədilməkdədir. Tiyin bağlayıcısına tiyin/deyin (deyən) variantlarında Azərbaycan dilinin dialektlərində bu gün də rast gəlinir. (9, 140)

Qədim türk yazılı abidələrində ədatlar bir o qədər də çox işlənməmişdir. Orxon-Ynisey mətnlərində aşağıdakı ədatlar işlənmişdir:

1. OK/KÜK (axı) – adlardan, feillərdən sonra işlənərək fikrin təsir gücünü artırır. Məs.:

İşig-küçig bertim *ok* (Bütün gücümü sərf etdim axı);

Kaç nen erser ölürtəçi *kük* (Hər necə olsa bizi məhv edəcək axı).

Ehtimala görə, “kük” ədatı ok+ki tərkib hissələrindən ibarətdir və qədim yazınlarda az işlənmişdir. (9, 140)

Müasir Azərbaycan dilində işlənən “axı” ədatı ehtimal olunur ki, ok ədatından törəmişdir.

2. AZU (məgər) – cümlənin əvvəlində işlənib, sual anlayışı bildirir. Məs.:

Azu bu sabımda igid bar ğu? (Məgər nitqimdə yanlışlıq var?)

3. QÜ/ĞU (mı⁴) – göytürk yazılarında işlənərək sual məzmununu gücləndirməyə xidmət

etmişdir. Qüvvətləndirici ədatlardır. Şəkilçiləşmiş ədatdır. Məs.:

Bödke köriqme beqlər, *qü* yanılmaçısız (Taxta itaət edən bəylər, siz axı (tez) yanılacaqsınız).

4. TÜGÜL – “yok (yox)” və “ol (o)” sözlərinin birləşməsindən yaranmış, xəbər şəklinin

inkarını bildirən ədatdır. Məs.:

Türk bodun, ölüsikin, biri yə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər (Ey türk xalqı, bir hissən güneydə, Çuğay yışda deyil, Tün çöllündə məskən salaq desə, öləcəksən.

5. MU – sual ədatıdır. Həm göytürk, həm də uyğur yazılarında işlənmişdir. Məs.:

Kağan *mu* kısayım? (Xaqan olmasına çalışımmı?).

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsinə modal sözlər deyilir. Türkoloji ədəbiyyatda göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində iki modal sözün *erser* və *erinç* sözlərinin işləndiyi göstərilir. Belə ki, Ə.Rəcəbli “erser” feilini modal söz hesab etmir. Fikrini belə əsaslandırır: “*Erser* sözü xalis feildir, o, *ir/er* naqis feilinin şərt şəklidir; əsas feillərdə olduğu kimi, *ir/er* naqis feilinin şərt şəkli də təsriflənmir. Şərt şəklində işləndiyi üçün *ir/er* feili təsriflənmədiyindən onu modal söz hesab etmək lazım gəlsə idi, onda tam leksik-semantik mənası olan və feilin şərt şəklində işlənən bütün feilləri (təsriflənmədikləri üçün) modal söz kimi qəbul etmək lazım gələrdi. Eyni məntiqlə feilin nəqli keçmiş zamanında işlənən *ermiş* feilini də modal söz kimi götürmək lazım olardı. Onda, yenə də təsriflənmədiyi üçün, nəqli keçmiş zamanda işlənən bütün leksik-semantik mənalı feilləri də modal söz hesab etmək lazım gələrdi. Bütün bunlara görə, *erser* naqis feilini modal söz hesab etmək olmaz” (7, 462).

Göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində *erinç* sözü aşağıdakı məqamlarda işlənir:

1. Bu söz sıfətlərdən sonra işlənir. Məs.:

Buyurkı yemə biligsiz *erinç* (Buyruqları da biliksiz imiş).

2. Bu modal söz əvəzliyə qoşulur. Məs.:

Barduk yirdə edgüğ ol *erinç* (Getdiyi yerlərdə yaxşısı o idi).

3. *Erinç* sözü şühudi keçmiş zamanda işlənən leksik mənalı feillərdən sonra işlənir. Məs.:

Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, özümin ol tenri kağan olutı *erinç* (Türk xalqımın adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturdu).

Üzə tenri, iduk yir, sub kağan kun taplamadı *erinç* (Üstdə göylər, müqəddəs yer, su xaqan bəxtini qorumadı);

Otuz ərig başlayu tutuğka badı *erinç* (Otuz döyüşüyə başçılıq edərək tutuka bağlandı).

4. *Erinç* sözü nəqli keçmiş zamanda işlənən leksik mənalı feillərdən sonra işlənir. Məs.:

Tenri yarılkadük üçün, mən kazğanduk üçün türk bodun kazğanmış *erinç* (Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış);

Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kanım İltəris kağanıq, ögim İlbilgə katunıq tenri təpəsintə tutip yögərү kötürmiş *erinç* (Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş);

Anta kisrə inisi kağan balmış *erinç*, oğlu ta kağan bolmuş *erinç* (Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş);

İçikdük üçün tenri ölümmiş *erinç* (Tabe olduğu üçün tanrı ölmiş).

5. *Erinç* sözü *-dük* şəkilcili feili sifətlərə qosulur. Məs.:

Anta kisrə inisi eçisin təg kılınmaduk *erinç*, oğlu kanın təg kılınmadük *erinç*, biligsiz kağan olurmuş *erinç* (Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan oturmuş).

Nidalar insanın müxtəlif hisslərinin, hadisələrə emosional münasibətinin ifadəsidir. Türk dillərində nidalar subyektin hissi və iradı oyanışını bildirən sözlərdir. Nida qrammatik cəhətdən dəyişmir, əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirmir, cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir və özü də cümlə üzvü ola bilmir.

Orxon abidələrinin dilində nidaların işlənməsinə təsadüf edilir. Ehtimal olunur ki, bu, Orxon mətnlərinin üslubu ilə əlaqədarıdır. Yenisey abidələrinin dilində isə ikinidən – *yita* və *iyu* nidalarının işləndiyinə təsadüf edilir. Hər iki söz “əfsus”, “heyf”, “ah” mənalarını bildirir. *Yita* nidasının *iyu* nidasına nisbətən daha çox işlən-

diyinə təsadüf edilir. Hər ikinidən göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində işlənməsinə dair bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Məs.:

1. Kök tenride gün, ay azıdım, yerimə *yıta*, sizimə adırılım (Mavi göydə günü, ayı görmədim, yerimdən əfsus, sizdən ayrıldım).
2. Kadaşım adırıldım, *ıyu*, kuyda kunçuyum adırıldım, səkiz oğlmı adırıldım, *ıyu* (Dostumdan ayrıldım, əfsus, sarayda xanımından ayrıldım, səkkiz oğlumdan ayrıldım, əfsus).
3. Üç oğluma adırıldım, *yıta*, bökmədim (Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus doymadım).
4. İnim, eçim *yıta*, adırahı bardınız, *yıta* (Kiçik qardaşım, böyük qardaşım, əfsus, ayrılaraq getdik, əfsus).

Nəticə. Qədim türk yazılı abidələrində köməkçi nitq hissələri bilavasitə türk köklü olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu da belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, qədim türk dilində köməkçi nitq hissələri başqa dillərin təsiri altında deyil, türk dilinin öz qrammatik quruluşunun tələbi ilə əmələ gəlmışdır.

Qədim türk abidələrinin dilində işlənən köməkçi nitq hissələri ilə müasir Azərbaycan dilində istifadə olunan köməkçi nitq hissələrini müqayisə etsək, görərik ki, elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, bağlayıcıların tabeli və tabesiz olmaqla iki yerə bölünməsi həm qədim türk abidələrinin dilində, həm də müasir Azərbaycan dilində özünü göstərir. Burada fərqli məqamlara da rast gəlirik. Bir sıra köməkçi nitq hissələrinin müasir dilimizdə fonetik dəyişikliyə uğraması, dialekt kimi işlənməsi hallarını da müşahidə edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələri. 4 cilddə. I c. Göytürk yazılı abidələri. I hissə, Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
2. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələri. 4 cilddə. II c. Göytürk yazılı abidələri. II hissə, Bakı: Nurlan, 2009, 464 s.

3. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələri. 4 cilddə. III cild. Qədim uyğur yazılı abidələri. I hissə, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
4. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli. Qədim türk yazılı abidələri. 4 cilddə. IV cild. Qədim uyğur yazılı abidələri. II hissə, Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
5. Gülxanım Vəliyeva. Qədim türk dili (dərs vəsaiti). Bakı, 2013, 118 s.
6. Rəcəbli Əbülfəz Əjdər oğlu. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 475 s.
7. Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və pedaqoji institutlar üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.
8. Qızılgül Abdullayeva. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, 2002.
9. Nizami Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
10. Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, 208 s.
11. <https://kayzen.az/blog/kulturologiya/17687/q%C9%99dim-t%C3%BCrk-yaz%C4%B1l%C4%B1-abid%C9%99l%C9%99ri.html>
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_G%C3%BCyt%C3%BCrk_yaz%C4%B1s%C4%B1
13. <http://old.xalqqazeti.com/az/news/culture/71283>
14. <https://turuz.com/book/title/qedim-turk-yazili-abideleri-orta-turk-dovru-f-r-zeynalov-urmu-turuz-2014>
15. <https://aem.az/index.php?newsid=462>

TÜRK DİLLƏRİNDE ŞƏXS ADLARI LÜĞƏTLƏRİ

Gülnarə Əliyeva-Koşkun

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

gulnara.fakhraddin@gmail.com

Xülasə

Onomastik vahidlər hər bir xalqın özünəməxsusluğunu, milli ənənələrini əks etdirən dil vahidləridir. Türk dillərinin onomastikasında baş verən proseslərin öyrənilməsi, advermə və addəyişmə prosesində prinsiplərin dəqiqliyi müəyyənləşdirilməsi, onomastik lügətlərin nəzəri və praktik səciyyəsi mühüm aktuallığa malikdir. Şəxs adları adlandırma funksiyasına uyğun olaraq mənalarından asılıdır və digər dillərə tərcümə olunmur, buna görə də tərkibini dəyişdirmədən orijinal formada saxlanılır. Bu xüsusiyyətə uyğun olaraq, qədim adların təhlili zamanı onların tərkibindəki qədim türk elementlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Şəxs adları xalq düşüncəsinin məhsuludur. Onlar müəyyən tarixi inkişaf yolu keçərək indiki ad sistemini formalasdırmışdır. İnsan adları xalqın mənəvi sərvəti, həyata baxışı, dünyagörüşü, milli ənənəsi, mifoloji düşüncəsi, həyatın inkişaf qanunlarına yanaşmaları və tarixi irlər olaraq nəsildən nəsilə ötürülməsidir. Türk dillərində şəxs adları və advermə adəti tarixi proseslə əlaqələndirilir, yəni hər bir dövrün öz advermə ənənəsi vardır. Tarixi-ictimai quruluş dəyişdikcə bu ənənələr də dəyişmiş və yenilənmişdir. Türk dillərininin onomastik sistemi həm apelyativ şəxs adları, həm də xüsusi adlardan əmələ gələn şəxs adları ilə zəngindir. Türk dillərinin şəxs adları sistemindəki bu zənginlik və rəngarənglik özünü onomastik lügətlərin tərtibində də göstərir. Türk dillərinin lügət tərkibində şəxs adları müxtəlif mənbələrdən – həm ümumi sözlərdən, həm xüsusi adlardan yaranıb inkişaf etmişdir. Məqalədə bu keyfiyyətlər nəzərə alınaraq şəxs adları leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Onomastik vahidlər, şəxs adları, türk dilləri, lügətlər, leksik-semantik cəhət.*

Abstract

Onomastic units are language units that reflect the uniqueness and national traditions of each nation. The study of the processes occurring in the onomastics of Turkish languages, the precise definition of the principles in the process of naming and naming, and the theoretical and practical characteristics of onomastic dictionaries are of great relevance. Personal names depend on their meaning according to the naming function and are not translated into other languages, so they are kept in their original form without changing their composition. According to this feature, during the analysis of ancient names, it is possible to determine the ancient Turkic elements in their composition. Personal names are a product of popular thought. They went through a certain historical development path and formed the current name system. Human names are the people's spiritual wealth, outlook on life, outlook, national tradition, mythological thinking, approaches to the development laws of life, and are passed from generation to generation as historical heritage. Personal names and adverbial custom in Turkic languages are connected with the historical process, that is, each era has its own adverbial tradition. These traditions have changed and updated as the historical and social structure has changed. The onomastic system of Turkic languages is rich in both appellative personal names and personal names formed from proper names. This richness and diversity in the system of personal names of Turkic languages is also reflected in the compilation of onomastic dictionaries. Personal names in the vocabulary of Turkic languages have developed from various sources – both common words and proper names. Taking into account these qualities, personal names are grouped lexically and semantically in the article.

Key words: *Onomastic units, personal names, Turkish languages, dictionaries, lexical-semantic aspect.*

Onomastik vahidlər hər bir dilin və xalqın özünəməxsusluğunu, milli ənənələrini əks etdirən dil vahidləridir. Türk dillərinin onomastikasında baş verən proseslərin öyrənilməsi, advermə və addəyişmə prosesində prinsiplərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, onomastik lügətlərin nəzəri və praktik səciyyəsi mühüm aktuallığa malikdir. “Onomastik vahidlərin yaranmasında əsas yeri bu və ya digər qəbildən olan apelyativ leksika tutur. Apelyativ leksikanın onomastik leksikaya və onomastik leksikanın apelyativ leksikaya keçmə prosesi fasıləsizdir, ona görə də hər bir verilmiş vaxt ərzində bu və ya digərinin həcmini daha dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir” (Тайч Р.У., 1970, s. 318).

Türk mədəniyyətində şəxs adları insanın taleyi ilə əlaqəli olduğundan adların seçilməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirilmiş, uşaqlara ad vermək ənənələri çox qədim dövrlərdə yaranmağa başlamış və bu gün bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq bu günümüzə çatmışdır. Adlandırma əvvəlki dövrlərdə insanları sadəcə bir-birindən ayırd etmək və fərqləndirmək üçün istifadə olunmuş, tədricən adı adlandımadan kənara çıxaraq şaxələnmiş, zənginləşmiş və vacib mədəniyyət elementinə çevrilmişdir. Əslində hər bir ad milli ruhu, dini etiqadı, ictimai hadisələri, ığidliyi, qəhrəmanlığı, gözəlliyi, sədaqəti, hörməti, sevgini, incəliyi, mədəniyyəti, zamanı, ənənəni və s. əks etdirir. Şifahi və yazılı türk mətnlərində adlandırma ilə bağlı bir çox nümunəyə rast gəlmək mümkündür.

Onomastik tədqiqatlar müxtəlif xalqların keçmiş məskunlaşma yerlərini, dil və mədəniyyət əlaqələrini, dillərin daha qədim vəziyyətini, dillərin dialektlərlə nisbətini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Hər bir dildə xüsusi adların öyrənilməsi, onların ötürülməsi və qorunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində onomalogiya sahəsində onlarla əhəmiyyətli tədqiqat işləri diqqət çəkir. Ə.M.Dəmirçizadə, A.M.Qurbanov, A.A.Axundov, Q.İ.Məşədiyev, R.H.Eyvazova, Ş.M.Sədiyev, A.H.Həsənov, T.İ.Hacıyev, S.M.Mollazadə, T.M.Əhmədov, M.N.Çobanov, M.İ.Adilov, N.M.Xudiyev, Z.N.Verdiyeva, F.R.Xalıqovun, R.Z.Əliyeva, A.Paşayev, A.Bağirov,

R.F.Xalıqova, Ə.Tanrıverdi, Ə.N.Mikayılova və digər tədqiqatçıların əsərləri Azərbaycan onomastikasının elmi prinsiplər və elmi metodlar əsasında öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycan dilciliyində antroponimikanın nəzəri, koqnitiv, üslubi cəhətdən öyrənilməsi, bu istiqamətlərin inkişaf etməsi antropo-nik lügətlərin hazırlanmasında böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu proses XX əsrin 80-ci illərindən başlamış və müstəqillik illərində da bu lügətlərin tərtibi geniş vüsət almışdır. Azərbaycan şəxs adları, təxəllüslər lügətlərinin hazırlanması və nəşri istiqamətində bir sıra tədqiqatçı alımlər Azərbaycan lügətciliyi və onomalogiyası sisteminə la-yıqli töhfələr vermişlər. M.N.Çobanovun “Azərbaycan şəxs adları” (1981), B.Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lügəti” (1985), O.Mirzəyevin “Adlarımız” (1986), M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyevin “Azərbaycan şəxs adları” (1987), M.Çobanovun “Azərbaycan şəxs adlarının semantikası və orfoqrafiyası” (1990) lügətləri bu sahədə atılmış ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər. O cümlədən, müstəqillik illərində hazırlanmış A.Qurbanovun “Uşağa necə ad seçməli” (1993), M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı “Azərbaycan şəxs adları” (1995), A. Paşayevin “Azərbaycan şəxs adları” (1996), A. Qurbanovun “Dünyada türk adları” (2000), Aydın Abi Aydının “Şəxs adları lügəti” (2002), H.Həsənovun “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lügəti” (2002), A.Paşayev və A.Bəşirovanın “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lügəti” (2003), E.Həmzəyevanın “Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adları sözlüyü” (2004), A.A.Aydın “Şəxs adları sözlüyü” (2006) və “Türk şəxs adları” (2007) A.Qurbanovun “Azərbay-canlı şəxs adları ensiklopediyası” (2007), M.Quliyevin “Ərəb və fars mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lügəti” (2009), A.A.Aydı-nın “Mənşəyinə görə şəxs adları lügəti” (2010), A.Paşayevin “Xəm-sə”də işlənən xüsusi adların izahlı lügəti” (2013) və “Azərbaycan tə-xəllüslərinin izahlı sözlüyü” (2015), F.Qurbanovanın “Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lügət” (2019) və digər lügətlər antropo-nik lügətcilik istiqamətində, xüsusilə də şəxs adlarının toplanması, izahı,

etimoloji cəhətdən təhlili, öyrənilməsi, digər türk dilləri ilə müqayisə aparmaq imkanı verir.

Türk dilciliyində Kemal Zeki Gəncosmanın “Ansiklopedik Türk İsimleri Sözlüğü, A’dan Z’ye Kadar Türk Adları ve Soyadları” (1975), Arif Hikmət Parın “A’dan Z’ye Ansiklopedik Türk Adları Ansiklopedik Türk Adları ve Soyadları Sözlüğü” (1981), Adviye Aysan ve Selma Tuncayın, “Türk Adları Sözlüğü” (1987), M.Kemal Çalıkin “Türk Ad ve Soyadı Sözlüğü” (1989), Adviye Aysan ve Selma Tuncayın “Türkiye’de Kadın-Erkek Adları Sözlüğü” (1992), Abdurrahman Dilipak, Asiye Dilipak, N.Meriçin “Ansiklopedik İsim Sözlüğü” (1993), Gökdal Okayın “Adlar Sözlüğü” (1995), Serkan Pehlivانın “Kız ve Erkek İsimleri Sözlüğü” (1997), M. Türker Acaroğlu-nun “Bulgarların Aldığı Türkçe Adlar ve Soyadlar Sözlüğü” (1999), Faruk Sümer'in “Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları” (1999), Cem Dilçin'in “Adlar Sözlüğü” (2014), Tuncer Gülensoy ve Paki Küçüker'in “Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü” (2015) bu istiqamətdə yazılmış lügətlər sırasındadır.

Digər türk dillərində “Kırgız Adam Attarınıñ Sözdüğü” (1979); G. H. Sattarovun “Tatar İsimneri Süzligi” (1981); “Türkmen Diliniñ Adam Atlarınıñ Spravoçnigi” /Türkmen Dilinin Kişi Adları Rehberi (1989); S.Ataniyazovun “Türkmen Adam Atlarınıñ Düşündirişli Sözlüğü”/ Türkmen Kişi Adlarının İzahlı Sözlüğü (1992); G. Kiyasova və başqalarının “Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü” (2016) və s. ki-mi lügətlər diqqət çəkir.

Türk dilciliyində “Kişi adları”, “insan isimleri”, “insan adları”, “şahıs adları”, “TÜRK adları”, “şahıs isimleri” və digər terminlərlə təqdim olunan antroponimlər Azərbaycan dilciliyində “şəxs adları”, türkmən, qırğız, qazax onomastikasında isə “adam attarı” terminləri ilə verilir.

Türk dillərinin lügət tərkibində antroponimlər müxtəlif mənbələrdən – həm ümumi sözlərdən, həm xüsusi adlardan yaranıb inkişaf etmişdir. Əksər adların yaranması türk dillərində eynidir. Həmin mənbələrə fitonimlər, zoonimlər, etnonimlər, qiymətli əşya, daş-qas-

la bağlı adlar, müxtəlif titulla bağlı adlar, zaman anlayışı ilə bağlı adlar, qəbilə və tayfa adları, qohumluq, dostluq, yoldaşlıq, rəng, sevgi, məhəbbət, sülh, əmin-amanlıq, mübarizə, qəhrəmanlıq, igidlik, şücaət, istək, arzu, sağlamlıq, güc, ləyaqət, mərdlik, lütfkarlıq, gözəllik, incəlik, zəriflik, alicənablıq, səadət, xoşbəxtlik, müdriklik və digər anlayışları ifadə edən adlar daxildir. Bu keyfiyyətləri nəzərə alaraq onları leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vaxt, zaman anlayışı ilə bağlı şəxs adları.

Zamanla, vaxtla bağlı yaranan şəxs adları hər iki dildə müşahidə olunur. Həmin şəxs adlarının bir qismi ilin ay adlarını, bəziləri həftənin günlərini, bəziləri isə gün içində müəyyən zaman kəsiyini bildirir. Məsələn: Azərbaycan dilində: *Zaman, Səhər, Gündüz, Bahar, Rəcəb, Ramazan, Şaban* və s. Türk dilində: *Zaman, Bahar, Recep, Oruç, Seher, Ramazan, Şaban, Nisan, Eylül, Cuma, Cumaali, Regaip* və s.

2. Təbiət hadisələri və od, atəş adları ilə bağlı şəxs adları.

Müasir Azərbaycan və türk dillərində təbiət hadisələri və od, atəş adları ilə bağlı şəxs adları geniş yayılmışdır. Bu xalqlarda uşağa ad verərkən diqqət edilən xüsusiyyətlərdən biri məhz uşağın dünyaya gəldiyi günkü təbiət hadisələridir. Hər iki dildə bununla bağlı kifayət qədər nümunəyə rast gəlirik. Azərbaycan dilində: *Ayaz, Tufan, İldirim, Gursel, Leysan, Bulud, Boran* və s. Türk dilində: *Volkan, Gürsel, Yıldırım, Su, Yağmur, Ateş, Tufan, Ayaz, Bora, Boran* və s.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən olan qazax dilində qar yağanda və ya yağış yağanda doğulan uşaqlara “Allah’ın nuru yağdı” mənasında Nurcavar ‘nur yağar’, Nurcavğan ‘nur yağan’ adlarını verirlər. Bundan əlavə, qar firtinası zamanı doğulan uşaqlara qış mövsümü ilə əlaqədar Borağan və Boramış kimi adlar qoyurlar. Uşağın dünyaya gəlməsi, ayın dolana çevrildiyi zamana təsadüf edirsə, dolunay və ya ay kimi dolğun və gözəl olmaq niyyəti ilə Tolay, Tolğanay, Aytoldı, Aytuğan, Aytolış şəklində şəxs adlarına üstünlük verilir (Cangabilova Z., Hamitova E., 2013, s. 60). Qazax dilində Ay, Günəş adları ilə bağlı yaranan şəxs adları təbiət hadisələri ilə bağlı olaraq

təsnif edilirsə, bəzi türk dillərində bu adlar göy cisimlərinin adları ilə bağlı şəxs adları kimi səciyyələndirilir .

3. Rəng bildirən sözlərdən yaranan şəxs adları.

Türk dillərinin antroponimik sistemində də rəng adlarının işlənmə tezliyini müşahidə edirik. Şəxs adlarında ən çox istifadə edilən rəng adları ağ və qara və qara rəngləridir. Şəxs adlarında rəng adlarının istifadəsi daha geniş çeşidlilik göstərir. Türk dilində qırmızı və siyah istisna olmaqla, şəxs adının əmələ gəlməsində bütün rəng adları istifadə edilmişdir. Digər onomastik vahidlər xaricində bu müxtəliflik ad qoymağın türk keçmişindəki inkişafıyla yanaşı, tarixi bir keçmişdən də təsirləndiyini göstərir. Yer, dağ və su adlarının tarixi mənşəyi ilə tez-tez dəyişməsi ehtimalı azdır. Dil üçün yeni rəng anlayışları və o adların türk mədəniyyətində şəxs adlarında istifadəsi, xüsusilə rəng adlarından çox istifadə edən bir dildə təəccüblü olmamalıdır. Bu səbəbdən, digər onomastik vahidlərdən fərqli olaraq, şəxs adlarındakı bu müxtəlifliyi dilin inkişafına və zənginləşməsinə aid etsək, yanlışlıq: *Qara, Qarakişi, Qaraş, Sarı, Alagöz, Saritel Qaratel, Ağca, Qaraqaş* (Azərbaycan), *Akcan, Akdil, Akgül, Akman, Aknur, Kara, Karademir, Karan, Gökay, Gökçe, Göksel, Gökçin, Göker, Sarigül, Sarialp, Balsarı, Moray, Morgül* (Türkiyə t), *Akqıl, Akmaral, Aknabat, Akpara, Kara, Karabay, Karabala, Karabaş, Karaş, Karakaş, Karagöz, Karakız, Karaçaç və s. (qırğız); Akbala, Akbota, Akqız, Akmaral Karaman, Karasay, Karatay, Karaqöz* (qazax) və s.

4. Göy cisimlərinin adları ilə bağlı şəxs adları

Xalqımızın şəxs adı yaratma təcrübəsi tarixində fəza cisimlərinin adlarına müraciət olunması halları xüsusi maraq doğurur. Dilimizdə onlarca şəxs adı fəza cisimlərinin adları əsasında meydana çıxmışdır: *Zöhrə, Hilal, Ülkər, Aftab, Kövkəb, Xurşud, Qəmər, Ulduz* və s. Bundan Xurşud adından *Xurşudə, Ulduzdan Ulduzə* adları yaradılıb işlədilməkdədir. Beləcə də *Qəmər* adından *Qəməriüz, Qəməriyyə, Qəmərnaz, Qəmərgül, Qəmərnur, Qəmərzər* və s. adlar düzəldilmişdir (Qurbanov A., 2019, s. 21).

Müasir türk dillərində göy cisimlərinin adları ilə bağlı şəxs adlarında Ay komponentli şəxs adları xüsusi yer tutur. Bu şəxs adları qadın adları kimi geniş işlənmə tezliyinə malikdir. Türk dillərində işlənən həmin şəxs adlarına *Aytəkin, Aytən, Aygül, Aygün, Aynur, Aysel, Aycan, Aydan, Ayla, Ayşən, Günay, yalnız Azərbaycan dilində rastlanan şəxs adlarına isə Aysəfa, Aynel, Aycamal, Aybəniz, Aypara (Azərb.), Ayış, Aybaksın, Aybaktı, Aybars, Aybaş, Aybike, Aybikeç, Aydak, Aydar, Aydaş, Ayyoldız, Aykay, Aykap, Aykön, Aylı, Aysar, Aytaş, Aytimir, Aytirek, Aytuar, Aytugan, Aytugay, Aytuli, Ayçura, Altınnay, Buztanay, Sarmanay, Tanay, Tuganay (tatar) və s. nümunə göstərmək olar.* Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dilində Aytəkin qadın adı kimi deyil, kişi adı kimi işlənməkdədir.

Bu xüsusiyət digər türk dillərinin antroponimlərindədə müşahidə olunur. Bolşevik inqilabından sonra tatar şəxs adları arasında tamamilə yeni adlar meydana çıxdı. İki ayrı sözün birləşməsi ilə yaranan şəxs adları olduqca yaygındır. Ay, al, göl, il, nur, tan, fen kimi sözlər vahid adın əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Aygöl, Ayzat, Aynur, Alsu, Gölzirek, Gölgine, Gölşat, İlgiz, İlsur, İldus, Nurlan, Nursine, Tangöl, Tannur, Fendus, Fenzaman, Fenzile kimi şəxs adları bu dövrdən sonra yaradılmışdır (Alkaya E., 2001, s. 5).

5. Fitonimlərdən yaranmış şəxs adları. Buraya daha çox qadın adları daxil olsa da, az sayda kişi adlarına da rast gəlinir.

a) gül-çiçək adları ilə bağlı yaranan şəxs adları. Müasir Azərbaycan dilində *Bənövşə, Qərənfil, Yasəmən, Lala, Lilpar, Reyhan, Gülcicək, Nana, Çəmən, Nərgiz, Gülcən, Çiçək, Sünbül, Darçın, Gülnarə, Zanbaq, Qızılğül, Qönçə*, türk dilində *Gül, Reyhan, Çiçek, Lâle, Gonca, Karanfil, Mine, Menekşe, Nergis, Orkide, Ortanca, Sümbül, Reyhan, Yasemin, Baak, Çığdem, Yaprak, Yonca* və s. türkmən dilində *Akcagül, Akgül, Almagül, Bahargül, Bibigül, Çemen, Ecegül, Ecekegül, Gunça, Gül, Gülay, Gülbahar, Gülbibi, Gülbike, Gülnur, Gülsoltan, Gülüstan, Gülzər, Lâle, Mamagül, Nargül, Nergis, Novruzgül, Soltangiül, Sümbül, Täzeğül, Servigül, Yazgül* kimi gül-çiçək adlarından əmələ gələn şəxs adları geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dilində az da olsa gül adı ilə bağlı bir çox kişi şəxs adlarına rastlanır: *Güləhməd, Gülhüseyn, Gülağa, Gülalı, Ağagül, GÜlmurad, Gülniyaz, Gülpəşa, Güloğlan, Gülbaba, Gülbala, Gülhesen, Gülhan və s.* Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, burada gül sözünün mənası Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq çiçək mənasını ifadə edir. Türkiyə türkcəsində “*Gülbay, Gülbek / Gülbey, Gülbeyi, Gülsahin, Gülel, GÜlkan*” kişi adları olduğu; *Ergül, Güldoğan, Gülergin, Gülhan, Güls soy, Gültan, Öngül, Şengül* adlarının isə həm qadın, həm də kişi adları olduğu göstərilir.

b) Meyvə adları, ağac və s. adları ilə bağlı şəxs adları

Meyvə adları, ağac adlarının şəxs adı olaraq verilməsinin səbəbləri olduqca vacib amildir. Meyvələrdəki müxtəlif xüsusiyyətlərin rəng, qoxu, dad, forma və s.-nin gözəllik elementi kimi qəbul edilməsi və bu gözəllikləri uşaqlarda görmək arzusudur. Türk dillərində işlənən *Palid, Budaq, Çınar, Defne, Fidan, Selvi* kimi şəxs adları ağac növləri və onun hissələri ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bundan əlavə, türk dillərində *Başak, Esma, Çiçek, Çiğdem, Funda, Güll, Roza, Manolya, Melisa, Menekşe, Nergiz, Yasemin, Yonca, Yaprak* və s. kimi qadın adları da bitki adları əsasında əmələ gəlmişdir. Türk oğlan və qız uşaqlarına ad vermə sistemini hazırlayan alim Laszlo Rasoni doğuşdan sonra görülmüş ilk heyvan və bitki adlarının (məsələn, “Karga” qarğı, “Kabak” balqabaq) uşaqlara ad olaraq verildiyini söylədikdən sonra qadın adlarını Almakay və Almaça göstərmışdır (Rasoni, 1963, s. 83).

6. Zoonimlərlə bağlı şəxs adları.

Qədim dövrlərdən bəri heyvan adının insan adı kimi istifadə edilməsinin əsasını ilk növbədə heyvan qorxusu, müqəddəsliyi, şəxsin adını aldığı heyvanın xüsusiyyətlərini götürmək və onlar qədər güclü olmaq istəyi dayanır. Bəzi heyvan adlarının şəxs adları kimi istifadəsi türk mədəniyyətində köhnə bir ənənədir. Türk dillərinin müxtəlif şəxs adları lügətlərində həmin şəxs adları qorunub saxlanaraq bu gün də istifadə olunmaqdadır. **Kişi adları:** Aslan, Şirəli, Şiraslan, Bəbir, Cavanşir, Şirağa və s. (Azərbaycan d); Bercin, Berkan,

Çelgin, Dündar, Aslan, Erkaslan, İlasan, Ergun, Hamza, Kaplan, Karabörü, Çağatay, Erboğa, Gazanfer, Yunus, Yürük (Türk d.) **Qadın adları:** Maral, Ceyran və s. (Azərbaycan d); Ceren, Ceylan, Ahu, Asena, Bedran, Buğra, Delfin, Erdan, Evren, Gözen (Türk dilində); Arslan, Babır, Qurt, Şirberdi, Şircan, Şırgeldi, Gurtberdi, Gurtgeldi, Tovşangül, Keyikgül, Maral, Şirmuhammet, Keyikbibi (türkməncə) və s.

Heyvan adları ilə bağlı yaranan Yağmurca, Meral, Burçın, Ejder, Gazal, Hamza, Özsü kimi şəxs adları həm kişi, həm də qadın adı kimi qeyd olunur. Maraqlıdır ki, türk dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində Maral şəxs adı qadın adı, Həmzə, Əjdər adları isə kişi adları olaraq özünü göstərir. Adı çəkilən digər adlara isə ümumiyyətlə Azərbaycan dili şəxs adları lügətlərində təsadüf olunmur.

F.Zeynalov yazır: “Türk dillərində heyvan adlarının müəyyən bir qismi ayrı-ayrı türk dillərində antroponimik səciyyə kəsb edərək işlənməkdədir. Məs.: Tərlan, Aslan-Arslan, Bəbir, Keyek, Kaşqar (qurd), Barış, Börköt, Akkut, Tovuz, Ceyran, Maral, Kəklik, Qırqovul, Laçın, Şahin, Kiyik, Kiyikboy, Bozkurt, Alparslan, Tutu, Tutuxanım, Bülbül, Şiraslan və s.” (F.Zeynalov, 2008, s. 57). Nümunələrdən də göründüyü kimi, həmin şəxs adları müəyyən fonetik fərqlərlə mühafizə olunaraq əksər türk dillərində də rastlanmaqdadır.

Türk dillərində zoonimik adlardan əmələ gələn şəxs adları içərisində ən geniş yayılmış adlardan biri kimi *Aslan* şəxs adını göstərə bilərik. Bu antroponim bütün türk dillərində kişi adı kimi müşahidə olunur. Bunun əsas səbəblərindən biri Aslanın heyvanların şahı kimi qorxmazlığı, çevikliyi, gücü, qüdrəti ifadə etməsi ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bəzən atalar sözlərində də məcazi mənada aslanla bağlı fikırlar rast gəlinir. Məsələn, “*Aslanın erkəyi, dışısı olmaz*” ifadəsində əslində *yalnız kişilərin deyil, qadınların da aslan kimi güclü, qorxmaz, qüdrətli olduğu nəzərdə tutulur*. Bunu Nizami Gəncəvi İskəndərnamə əsərində Nüşabənin dilindən İskəndərə deyir. *Belə atalar sözlərinə Türkçə türkcəsində də rastlanır*. Məs.: Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir;

Aslan kükrerse beygir titrer; Aslan yattığı yerden belli olur; Aslan-dan aslan doğar! və s.

Aslan və ya Arslan antroponimi qədm türk yazılı abidələrində şəxs adı kimi istifadə olunmuşdur. “Orxon-Yenisey abidələrində” *Arslan Külüq Tiriq*, “Kitabi Dədə Qorqud”da *Qadası Aslan* kimi işlənmişdir. Metamorfik səciyyəli bu ad türk xalqları antroponimikasında müxtəlif fonetik variantlarda işlənir. Məsələn, qazax dilində *Arıştan*, *Arışbek*, qırğız dilində *Arslan*, *Arıştan*, özbək dilində *Arslanbek* və s. Rus tarixi mənbələrində sözün folklorda *Ruslan*, *Eruslan*, *Oslam* kimi işlənməsi diqqəti cəlb edir (Tanrıverdi Ə. 2012, s. 46-47).

Türk dilində da qadın adlarına rast gəlinsə də, kişi adları böyük üstünlük təşkil edir: Bürke, Aksuna, Alçin, Çalikuşu, Kösem, Suna, Sülün (qadın adları); Doğan, Gökdoğan, Kartal, Keklik, Turgay, Tuğrul, Turaç, Toygar, Torgay, Terlan, Şahin, Sahan, Sarduç, Bülbül, Çağan, Çağar, Çaylak, Çaylak, Darcan (kişi adları) quş adları ilə bağlı yaranan şəxs adlarının böyük əksəriyyətu nə quş adları, nə də şəxs adları kimi Azərbaycan dilində işlənmir, eyni zamanda şəxs adları lügətlərində müşahidə olunmur. Apelyativi quş adları olan sözlərdən yaranan Karakuş, Sağan, Terlan, Turna, Alakuş, Çağrı, Çağlak şəxs adları müasir türk ədəbi dilində həm qadın, həm də kişi adları kimi istifadə olunur.

7.Qohumluq, dostluq, cins anlayışları ilə bağlı şəxs adları.

Türk xalqları möhkəm və inkişaf etmiş qohumluq əlaqələri olan bir cəmiyyətdir. Buna görə də türk dilləri qohumluğu ifadə edən sözlər baxımından dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Qohumluq əlaqələri evlilik, övlad sahibi olma və qan qohumluğundan əlavə digər münasibət formaları ilə də genişlənir. Qohumluq, dostluq bildirən bu təzahür formaları türk dillərində şəxs adlarına da öz təsiri göstərir və həmin sözlər şəxs adlarına və ya şəxs adlarının tərkib hissəsinə çevirilir.

Türk dillərində şəxs adları lügətlərində qohumluq, dostluq əlaqələrini göstərən bəzi leksik vahidlər də müşahidə olunur. *Aba*, *Ata*, *Bacı*, *Dayı*, *Dede*, *Gelin*, *Torun*, *Oğul*, *Yeğen*, *Bebek*, *Efe*, *Velet*, *Kız*, *Uşak*

kimi leksem'lər türk ədəbi dilində müstəqil şəxs adları kimi istifadə olunur. Türk dillərində qohumluq və dostluq anlayışı ilə bağlı əmələ gələn şəxs adları adətən tərkibində ata, ana, bala, dədə, bacı, baba, nənə sözləri olan şəxs adları əmələ gətirir. Məsələn: *Atamoğlan, Atabala, Ataxan, Atakişi, Baba, Balaəmi, Baloğlan, Anaqız, Anaxanım, Dadaş* (böyük qardaş), *Ağabacı, Nənəbacı, Nənəqız, Dədəxan, Dostu, Dostuxanım, Eldostu* (Azərb.); *Atadurdi, Babadurdi, Atahan, Babagulu, Dädegeldi, Atageldi, Babageldi, Kakageldi, Yegenbike, Ecegiz, Mamabibi* (Türkməncə); *Atadan, Ataol, Kızhanım, Soydaş* (Türkçə).

8.Daş-qas adları ilə bağlı şəxs adları:

Qiymətli daşların müxtəlif mənalar qazanması onların türk dillərinin onomastik sistemində yer alınmasına gətirib çıxarmışdır. Cəmiyyətdəki fərqli inancların mövzusu olan bu qiymətli daş adları müasir türk dillərində şəxs adlarının əmələ gəlməsində xüsusi rol oynayır. Diqqət çəkən məqamlardan biri də bu şəxs adlarının türk dillərində yalnız qadın adları kimi çıxış etməsidir: Türk dilində: *Altın, Elmas, Gümüş, Firuze, İnci, Miyase, Mücevher, Topaz, Yakut, Zümrüt* və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qadın adı kimi işlənən *Gövhər, Gümüş, Yaqut Gövhərtac, Almaz, Brilyant, Firuzə, Mərcan, İnci, Zümrüd, Mirvari* və s. kimi antroponimlər əsasən qadın adları kimi işlənməkdədir. Qiymətli daş-qas adları əsasında yaranmış adlar qadın adı üçün daha xarakterikdir.

9.Dini adlarla ifadə olunan şəxs adları. Buraya Allahın adıyla bağlı olan şəxs adları, peyğəmbər, imam, onların övladlarının, din böyüklerinin antroponim kimi istifadəsi, Peyğəmbərlərin adları, Xəlifələrin, imamların və digər din böyüklerinin adları, Müqəddəs hesab edilən yerlərin adları daxildir. Ayrı-ayrı türk dillərinin şəxs adları lügətlərində dini adlarla ifadə olunan şəxs adlarının sayı külli miqdardadır. *Rahim, Rəhim, Kərim, Rəhman, Məbud, Fəttah, Məhəmməd, İsa, Musa, İbrahim, İsrail, Yaqub, Süleyman, Yusif, Əbübəkir, Ömər, Osman, Harun, Rəşid, Fatma, Zəhra, Ayşə, Zübeydə, Əli, Heydər, Həsən, Hüseyn, Abbas, Məryəm, Cəfər, Sadiq, Musa, Kazım, Tağı, Nağı, Mikayıl, Cəbrayıł, İsrafil, Mədinə, Nəcəf, Nəcəfqulu, Məşədi, Məşədəli* və s. kimi

şəxs adları demək olar ki, islam dinini qəbul etmiş bütün türkdilli xalqlarda özünü göstərir.

Türk dillərinin antroponimik sistemində Allah komponentinin iştirak etdiyi bir sıra şəxs adlarına təsadüf olunur. Məsələn, *Allahqulu*, *Allahkərim*, *Allahyar*, *Allahşükür*, *Allahverdi*, *Allahverən* (Azərbaycanca), *Allaşükür*, *Allayar*, *Allaberdi*, *Alladurdı*, *Allacan*, *Allahan*, *Allaberən*, *Allagulı*, *Allalı*, *Allanazar*, *Allanur*, *Allap*, *Allat*, *Allas* (türkməncə) vb.kimi şəxs adları bu qəbildəndir. Digər türk dillərinin şəxs adları sistemində dini şəxs adlarının intensivliyi özünü göstərir. Muhittin Tuş qırğız dilinin şəxs adlarında həsr olunmuş tədqiqatlardan birində İslam peyğəmbərinin adlarından biri olan "Məhəmməd"in imlasının 33 fərqli formaya malik olduğunu vurğulayır (Tuş M., 2015, s. 3217).

10. Etnonimlərdən əmələ gələn şəxs adları. Türk dillərində şəxs adlarının bir qismi qəbilə, tayfa, xalq, millət adları ilə ifadə olunur. Həmin adların böyük əksəriyyəti türkdilli etnoslarla bağlıdır. Azərbaycan dilində: *Oğuz*, *Türkan*, *Qacar*, *Özbək*, *Əfqan*, *Əfşar*, *Xəzər*, *Tatar* və s. Türk dilində: *Arap*, *Göktürk*, *Oğuz*, *Türkan*, *Hazar*, *Gürcü* və s.

Coğrafi adlarla ifadə olunan şəxs adları. Toponimlərdən əmələ gələn şəxs adları: Azərbaycan dilində: Muğan, Şirvan, Təbriz, Tehran, Misir, Asiya, Afina, Bağdad, Qafqaz, Altay, Zirvə, Qoşqar, Savalan, Kazbek, Elbrus, Araz, Dərya, Dəniz, Dalğa, Arazxan, Dənizxan, Xəzər, türk dilində Bayezid, Karaman, Bulgar, Canikî, Karahisarî, Sivasî, türkməncə Aşqabat, Balkan, Hazar, Saragt, Saragtgeldi, Medine və s. Türk dillərində yer adlarından əmələ gələn şəxs adları bir-birindən tamamilə fərqlənir.

Tarixi dövlət başçılarının, şair və yazıçılarının adlarının istifadəsi.

Tarixdəki türk böyüklərinin adları, siyasi xadimlərinin və digər görkəmli şəxsiyyətlərinin adları bu gün türk dillərində şəxs adları kimi geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Türk dilində Mete, Atilla, Ayberk, Oğuz Kağan, Mevlana, Çağatay, Sencer Han, Osman Gazi, Fatih Mehmet, Yavuz Selim, Mustafa Kemal, Ahmet Haşim, Recep Tayyip və s. şəxs adları bu qəbildəndir. Bu şəxs adları türk ədəbi dilində qəlibləşmiş cüt ad formasında təzahür edir. Bundan əlavə,

Azərbaycan dilində Babək, Cavanşir, Cavidan, Koroğlu şəxs adlarını nümunə göstərmək olar.

Türk dillərində şəxs adları lügətlərində işlənən antroponimlərin təhlili göstərir ki, apelyativ leksika ilə onomastik leksika arasında möhkəm bağlılıq və əlaqə mövcuddur. Eyni zamanda şəxs adları öz inkişaf mərhələlərinə görə tarixi kateqoriya hesab olunur. Çünkü qədim Türk xalqının qədim yazılı abidələri, orta əsrlər yazılı ədəbiyyatı şəxs adları ilə zəngindir, həmin adların böyük əksəriyyəti türk dillərində bu gün də işlənməkdədir. Bunu lügətlər əsasında apardığımız tədqiqat, təqdim etdiyimiz nümunələr, müqayisəli şəkildə tədqiq etdiyimiz sinxron və diaxron zəngin dil materialları da sübut etdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

- 1.Qurbanov A. (2019). Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası. Bakı: 256 s.
- 2.Tanrıverdi Ə. (2012). Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı: 215 s.
3. Zeynalov F. (2008). Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı: MBM, 354 s.

Türk dilində

- 1.Alkaya E. (2001). Tatar türklerinin kullandığı türkçe kişi adları üzerine bir değerlendirme. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi. 11/1, s. 115-136.

2.Cangabilova Z. Hamitova E. (2013). Türk ve kazak dillerinde fiil kökenli antroponimlerin leksik-semantik özelliği. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı:34/1 s. 50-62.

3.Rasonyi Laszlo. (1963). Türkükte Kadın Adları. TDAY Belleten, Ankara:

4.Tuş Muhittin. (2015). Kırgızlarda şahıs adları, s. 3203-3220.
<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TU%c5%9e-Muhittin-KIRGIZLARDA-%c5%9eAHIS- ADLARI.pdf>

Rus dilində

- 1.Таич Р.У. (1970). Опыт антропонимического словаря писателя // Антропонимика, М.: Изд. Наука.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ MÜASİR KOQNİTİV DİLÇİLİK

Günel Allahverdiyeva
Bakı Slavyan Universiteti
al_gunel@mail.ru

Xülasə

Bildiyimiz kimi, koqnitiv dilçilik dünyagörüşünün xalqın təfəkkürünü səciyyələndirən, xalq üçün xarakterik olan konseptual mənzərəsini dil vahidləri vasitəsilə üzə çıxarmağa yönəlmışdır.

Burada koqnitiv dilçiliyin nəzəri prinsiplərindən bəhs edilir və onların mahiyyəti izah edilir. Koqnitiv dilçilik dili informasiyanın kodlaşdırılması metodu və vasitəsi kimi öyrənir. Onun əsas vəzifəsi biliyin mənimşənilməsi, təsnifatı və konseptuallaşdırılmasıdır. Koqnitiv dilçilik insanların təfəkkürünü səciyyələndirir, dünyanın konseptual mənzərəsini açır.

Koqnitiv dilçiliyin, məlum olduğu kimi, qarşısında qoyduğu əsas vəzifə dillərdə əks olunan idrak qəliblərinin bərpasıdır. Həmin idrak qəliblərinin izləri, koqnitivizmin fikrinə görə, təbii dillərdə mühafizə olunur və əsrlər boyu saxlanılır. Koqnitiv dilçilik sadəcə daxili formanı və etimoloji mənanı təhlil etməklə məhdudlaşdırır. Koqnitiv dilçilik sözün mənasında müvafiq reallığın mənimşənilməsinin özəliyini tapıb göstərmək istəyir.

Koqnitiv dilçilik, tədqiqatların göstərdiyi kimi, dil vahidlərinin vasitəsi ilə xalq təfəkkürünü səciyyələndirən, xalq üçün səciyyəvi olan dünya mənzərəsinin konseptual məzmununun açılmasına yönəlib. Sözlər, leksik vahidlər yalnız vasitədir, sözü heç zaman konseptlə eyniləşdirmək olmaz, söz konseptlər məkanına işarə edən siqnaldır. Söz bir növ parol funksiyası daşıyır. Ayrı-ayrı sözlər konseptual məkanları açıqlamır və açıqlaya da bilməz, onlar yalnız müəyyən mənada açar rol oynayır.

Son zamanlar koqnitiv dilçiliyə marağın artması, bu sahədə yazılmış elmi əsərlər, monoqrafiya və dərsliklər buna sübutdur. Dil səviyyələri və onların inkişaf meylləri, dillərə struktur yanaşma, dil və nitq məsələləri, dil vahidlərinə funksional yanaşma və s. problemlər ciddi şəkildə araşdırılmağa başlanılmışdır. Belə məsələlərdən biri də müasir koqnitiv dilçilik və leksik-semantik sistemlərin tədqiqidir. Dil inkişaf prosesində müxtəlif təsirlərə məruz qalır. Bu təsirlər dilin müxtəlif təbəqələrində, o cümlədən leksik təbəqədə dəyişikliklərlə nəticələnir. Bu proses leksikonda söz mənalarının köhnəlməsinə, yeni mənaların yaranmasına, mənanın genişlənməsinə, mənanın daralmasına, məna müxtəlifliyinə və s. Bu ona gətirib çıxarır ki, sözlərin leksik və semantik mənaları arasındaki əlaqə də təsirlənir; yeni leksik-semantik söz qrupları meydana çıxır. Məqalə bir çox alımların əsərlərindən sitatlarla zəngindir.

Açar sözlər: *koqnitivdilçilik, konseptualməzmun, konsepsiya, leksik-semantikparadiqma, verballaşma.*

Abstract

As we know, cognitive linguistics is aimed at revealing the conceptual picture of the world view that characterizes the people's thinking and is characteristic for the people through language units.

Here, the theoretical principles of cognitive linguistics are discussed and their essence is explained. Cognitive linguistics studies language as a method and tool for encoding information. Its main task is the assimilation, categorization and conceptualization of knowledge. Cognitive linguistics characterizes people's thinking and reveals the conceptual picture of the world.

The main category of cognitive analysis is concept. Therefore, the difference between "concept" and lexical unit should be investigated first and this difference should be considered as the difference between mental and material phenomena. It is the text, not the word, that verbalizes the concept. Neither words, nor phraseological, nor paremiological units reveal the conceptual content

The recent growing interest in cognitive linguistics, scientific works, monographs and textbooks written in this field are evidence of this. Language levels and trends in their development, structural approach to languages, language and speech issues, functional approach to language units, etc. the problems have begun to be seriously investigated. One such issue is the study of modern cognitive linguistics and lexical-semantic systems. Language is subject to various influences in the process of development. These effects result in changes in different layers of language, including the lexical layer. This process leads to the obsolescence of word meanings in the lexicon, the emergence of new meanings, the expansion of meaning, the narrowing of meaning, the diversification of meaning, and so on. This leads to the fact that the connection between the lexical and semantic meanings of words is also affected; new lexical-semantic word groups appear. The article is rich in quotes from the works of many scholars.

Key words: *cognitive linguistics, conceptual content, concept, lexical-semantic paradigm, verbalization.*

Koqnitiv dilçiliyin, məlum olduğu kimi, qarşısında qoyduğu əsas vəzifə dillərdə əks olunan idrak qəliblərinin bərpasıdır. Həmin idrak qəliblərinin izləri, koqnitivizmin fikrinə görə, təbii dillərdə mühafizə olunur və əsrlər boyu saxlanılır. V. fon Humboldtun dediyi kimi, xalqın ruhu, xalq təfəkkürünün özəlliyi sözlərin və ifadələrin daxili formasında qalır və daxili formanın təhlili həmin xalq ruhunu üzə çıxara bilir (2). Koqnitiv dilçilik sadəcə daxili formanı və etimoloji mənanı təhlil etməklə məhdudlaşdırır. Koqnitiv dilçilik sözün mənasında müvafiq reallığın mənimsənilməsinin özəlliyini tapıb göstərmək istəyir.

Koqnitiv dilçilik, tədqiqatların göstərdiyi kimi, dil vahidlərinin vasitəsi ilə xalq təfəkkürünü səciyyələndirən, xalq üçün səciyyəvi olan dünya mənzərəsinin konseptual məzmununun açılmasına yönəlib. Sözlər, leksik vahidlər yalnız vasitədir, sözü heç zaman

konseptlə eyniləşdirmək olmaz, söz konseptlər məkanına işarə edən siqnaldır. Söz bir növ parol funksiyası daşıyır. Ayrı-ayrı sözlər konseptual məkanları açıqlamır və açıqlaya da bilməz, onlar yalnız müəyyən mənada açar rolu oynayır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *yetim* sözü azərbaycanlıların şüurunda yetimlərə olan münasibəti heç cürə aydınlaşdırır. Azərbaycan dilinin izahlı lügətində (ADİL) *yetim* sözünün leksik mənası bu cür tərif olunur: “*Atası-anası, yaxud atası və ya anası ölmüş*”(1, c. 4, s. 590). Bu həmin sözün əsas nominativ mənasıdır. Lakin, fikrimizcə, bu lügət məqaləsində bir sem göstərilmir – “uşaq” semi. Çünkü atası və anası ölmüş hər bir adama yetim deməzlər. Hətta yaşlı adam özü haqqında, yaxud digərlərinin onun haqqında yetim deməkləri komik təsəvvür bağışlayır. “Uşaq”, “yeniyetmə”, “körpə” anlayışları semantik ədəd kimi bu sözün semantik quruluşunda mütləq qeyd olunmalıdır. Məsələn, müqayisə üçün rus dilinin akademik lügətinə müraciət etmək olar. Burada oxuyuruq: “СИРОТА Ребенок, подросток, лишившийся одного или обоих родителей” (7, c. 4, s. 98). İngilis dilinin Oksford lügətində isə *orphan* lekseminin mənası belə açıqlanır: “*child whose parents are dead*” (8, s. 896). Yəni “valideynləri ölmüş uşaq”. Beləliklə, “uşaq” seminin vacibliyi *yetim* sözünün definisiyasında mütləqdir və şübhə altına qoymula bilməz.

ADİL *yetim* sözünün ikinci mənasını da qeyd edir və, fikrimizcə, bu ikinci məna Şərq adamlarının, o cümlədən də azərbaycanlıların, dünyagörüşlərində “yetim” konseptinin statusunu bildirir. Lügətdə oxuyuruq: “*məc. Fağır, yaziq, aciz, zavallı, miskin*” (1, c. 4, s. 591). Bu mənanın inkişafı konseptual məzmun baxımından son dərəcə əlamətdardır. Yəni həyatda varlı adamın uşağı da yetim qala bilər, padşahın da, nazirin də, bunlar bolluq və firavanlıq şəraitində böyüküyər. Lakin xalq təfəkkürü yetimlə məhz fağırlığı, acizliyi, miskinliyi bağlayır. Assosiasiyanın bunlardır və bunlar kifayət qədər sabitdir ki, dünya mənzərəsini müəyyənləşdirə bilir. Nəticə etibarilə də *yetim* sözünün məcazi mənası yaranır.

Maraqlı cəhət ondadır ki, rus dilinin tarixində də “yetim” konsepti müəyyən assosiasiyanlarla bağlı inkişaf etmişdir. Bəlkə də bizə bu inkişaf bir qədər təəccüblü görünə bilər, lakin məntiqi aydınlaşdır, ona görə də sözün mənası şəffafdır. Lügət yazır: “СИРОТА … 2. В древней Руси феодально-зависимое сельское население, позднее (с 16 до начала 18 в.) само назование крестьян и других тяглых людей” (7, c. 4, s. 98). Ümumiyyətlə, rus dilində “yetim” konsepti bütöv bir leksik-semantik paradigma yaradır ki, onun hər bir üzvü mental baxımdan, yəni rus dilinin yaratdığı kütləvi şüur baxımından, son dərəcə zəngindir. Məsələn, Akademik Lügət *сиротеть, сиротина, сиротинка, сиротинушка, сиротка, сиротиво, сиротливость, сиротливый, сиротский, сиротство, сирый* kimi leksik vahidləri qeyd edir (7, c. 4, s. 98-99). Bu 11 söz *сирота* leksemi ilə birlikdə vahid leksik-semantik paradigma yaradır. Bunların hamısı eyni semantik tutum ətrafında birləşir ki, o da “təklik” semidir. Fikrimizcə, bu paradigmanın integral semi məhz “təklik” yaxud “yalqızlıq” semidir, “valideynsizlik” yox. Ona görə də paradigmaya daxil olan sözlərin hamısı güclü konnotasiyaya malikdir. Əlbəttə, bu konnotasiya mənfi səciyyə daşıyır. Əsas əlamət isə “yazıqlılıq” kimi müəyyən edilə bilər.

ADİL-də bu köklə bağlı 13 leksem (*yetim* özü daxil olmaqla) qeydə alınmışdır: *yetim, yetimcəsinə, yetimciyəz, yetimcə, yetimçilik, yetimdar, yetimdarlıq, yetimdoyuran, yetimxana, yetimlaşmə, yetimlaşmək, yetimlik, yetim-yesir* (1, c. 4, s. 590-591). Azərbaycan dilində də *yetim* sözü ilə yaranan leksik-semantik paradigma bir növ onun potensialını eks edir. Lakin leksik vahidin semantik potensialı Azərbaycan xalqının dünya mənzərəsini təqdim edən “yetim” konseptinə bərabər deyil. Konseptin məzmunu, əlbəttə, verballaşır, bu belə olmasayı bizim, ümumiyyətlə, konseptual məzmunlardan xəbərimiz olmazdı. Lakin konseptlərin verballaşmasından söhbət gedəndə, yaxşı başa düşmək lazımdır ki, burada ayrı-ayrı sözlərdən çox mətnlər əhəmiyyət kəsb edir. İş orasındadır ki, sözlərin leksik mənaları məhdud siq-nifikativ və denotativ səviyyədə reallaşır. Mətndə isə konsept məna

ilə yox, konseptual məzmunla təqdim olunur. Məsələn, bir nağılda bir yetim uşağıın əhvalatı danışılırsa, bu əhvalat xalq təfəkküründəki obrazı təqdim edir. *Yetim* sözünün mənası isə sadəcə həmin məkana siqnal rolu oynayır. “*Yetim*” konsepti *yetim* sözündə verballaşmir, nağılin mətnində verballaşır. Əslinə qalsa, əlbəttə, müəyyən bir konseptin verballaşmasından danışmaq üçün kompleks şəklində həmin dildə və həmin mövzuda yazılın bütün mətnlər konseptual baxımdan təhlil olunmalıdır. Ən azı bütün folklor mətnləri, nağıllardan, xalq mahnılarından, dastanlardan tutmuş atalar sözləri, zərbi-məsələr, frazeoloji vahidlər və adi sözlərə qədər. Yalnız bu təqdirdə konseptdən və müəyyən xalqın kütləvi təfəkküründəki surətdən danışmaq olar. Lakin bu cür kompleks tədqiqatlar nəticəsində belə tam əminliklə və qətiyyətlə konseptual məzmunun açıqlanmasından danışmaq çətindir. Birincisi ona görə ki, bütün mətnləri əhatə etmək çətindir. İkincisi isə ona görə ki, hətta bütün mətnlər tədqiq olunduğu halda sözlə ifadə olunmayan hisslər qalır ki, bu hisslər eyni xalqa mənsub olan adamları ruhi səviyyədə birləşdirir. Fikrimizcə, xalq ruhu elə budur. Eyni xalqın nümayəndələrini sözlərlə ifadə olunmayan həmin hisslər və münasibətlər çox güclü surətdə və dərin psixoloji səviyyədə birləşdirir, əslində vahid xalq edir. Təbii burada ən təəccübü məqam ondadır ki, müxtəlif xalqların nümayəndələri eyni hadisələri müxtəlif cürə görür. Digər tərəfdən dil fərdin şüurunu formalaşdırır, çünki hansısa bir fərd hansısa bir əşyanı, yaxud hadisəni kütlədən fərqli şəkildə görmək istəsə belə, dil onu məcbur edir ki, hamı görən kimi görsün. Bu fakt insanı həm dil, həm mədəni, həm də ictimai fərd kimi formalaşdırır. Dilin vasitəsi ilə fərd yalnız dil daşıyıcısı olmur, eyni zamanda milli mədəniyyət və sosioloji təcrübə daşıyıcısı olur. Fikrimizcə, neohumboltçuların ən dərin ideyalarından biri, bəlkə də, budur. Əslində dilçilik elə bu gün də, uzaq keçmişdəki kimi, insiyyət vasitəsi olan təbii dili öyrənir, sadəcə maraq mərkəzləri dəyişir. Müasir dilçilik dili informasiyanın kodlaşması üsulu, aləti kimi öyrənir. Digər tərəfdən dil vasitəsi ilə kodlaşan informasiya dildə dəyişə bilir, məhz ona görə də eyni hadisə haqqın-

da müxtəlif dillər müxtəlif informasiya verir. Bu danılmaz faktdır, ona görə də dilçilik öz əsas vəzifəsini biliyin mənimsənilməsində, kateqoriyalasmasında və konseptuallaşmasında görülür. Düzdür, bununla əlaqədar olaraq, bəzən sistem-struktur dilçilik tənqid olunur, hətta istehza obyektinə çevrilir. Fikrimizcə, bu istehza yaxud tənqid ədalətli deyil. Məsələn, “Новое в зарубежной лингвистике” kitabının 23-cü buraxılışı “dilin koqnitiv aspektləri” adlanır. Müqəddimənin elə ilk cümləsi belədir: *“Lap bu son zamanlara qədər dilçilikdə dili bir mücərrəd varlıq kimi təhlil edirdilər, elə bil ki, təbii dil bizim təbii tariximizin bir hissəsi deyil. Bizim çoxlarımız struktur dilçiliyin çıxəkləmə dövrünün şahidi olmuşuq. O zamanlar dil yalnız özü özlüyündə və özü üçün nəzərdən keçirilib. Bu istiqamət çərçivəsində dil və təfəkkür, dil və idrak proseslərinin əlaqəsini öyrənmək təqdirdə layiq sayılmırı”* (6, s. 5). Yəni belə çıxır ki, guya o zaman məna və onun dildəki yeri öyrənilməyib, indi isə yeni bir mərhələ təşəkkülünü tapıb, mənanı öyrənən mərhələ. Bu fikirlə razılaşmaq da olar, razılaşmamaq da. Burada, əlbəttə, L.Yelmslev kimi “qatı” strukturalisti yada salmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, L.Yelmslev semantika sahəsindəki strukturların öyrənilməsini xüsusi vurğulayırdı (5). Əlbəttə, strukturalizmin ümumi ideyaları baxımından, yəni semantika strukturalizmin “tərəfində oynamalı idi”, lakin fakt özü-özlüyündə qalırdı. Bundan əlavə, strukturalizm, ümumiyyətlə, semantik strukturalizm nəzəriyyəsi yaratmaq istəyirdi. Əlbəttə, burada ilk növbədə Alqirdas-Julyen Qreymaşın “Struktur semantika. Metodun axtarışı” (4) əsərini xatırlamaq lazımdır. Bizim tədqiqatımızın məqsədi struktur semantikanın tarixi mövcudluğunu təsdiqləmək deyil. Sadəcə ədalət naminə, əlbəttə, qeyd olunmalıdır ki, strukturalizm mənanı inkar etmirdi və semantikadan imtina etmirdi. Dilçilik tarixindəki bu paradiqmal mərhələ qarşısında bir məqsəd qoyurdu – bütün dünya dillərinin əsasını təşkil edən universal struktur modeli müəyyən etmək və bütün dünya dilləri materialları əsasında onu bərpa etmək. Məhz ona görə görkəmli strukturalistlər həmişə qeyd ediblər ki, bütün dünya dilləri öyrənilmədən həmin universal linqvistik sxem-struktur bərpa oluna

bilməz. Strukturalizm öz məqsədinə nail ola bilmədi ən azı ona görə ki, dünyanın bütün dilləri bu günə qədər öyrənilməyib. Bu gün isə dil haqqındaki elmin maraq dairələri dəyişib. Söhbət strukturalizmin yanlış olmasından getməməlidir, sadəcə universal struktur sxemə maraq itib. Digər bir faktı da nəzərə almaq lazımdır. Bu gün koqnitiv dilçilikdən danışanda belə təsəvvür yaranır ki, guya dünyada dilçilər yalnız koqnitiv dilçiliyin prinsiplərini əsas tutub koqnitivizm istiqamətində tədqiqatlar aparırlar və ondan kənara çıxmırlar. Əlbəttə, bu belə deyil və dünya dilçiliyində aparılan tədqiqatları sistemləşdirməli olsaq görərik ki, dilçilərin maraq dairələri son dərəcə genişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatlar vahid bir meyara tabe deyil, vahid ölçüyə gəlmir. Məsələn, koqnitiv dilçilik keçən əsrin 80-cı illərində nisbətən ciddi şəkildə formallaşmağa başlayırsa, o dövrdə Amerika dilçisi Noam Xomskinin generativ qrammatika nəzəriyyəsi də yüksək dəyərləndirilmişdir və dilçilər arasında böyük nüfuza malik idi. Amerika dilçisi Mark Beykerin “Dilin hüceyrələri” (“The atoms of language”) (3) adlı müasir dövrdə çıxan kitabı göstərir ki, mahiyyət etibarilə struktur dilçiliyə çox yaxın olan yaradıcı qrammatika ideyaları da bu gün çox aktualdır. Yəni, yeni bir elmi paradiqmanın formallaşması heç də digərlərini inkar etmir. Bundan əlavə, qeyd etməliyik ki, mövcud təcrübə tədqiqatların zənginliyindən xəbər verir. Bəli, çox zaman tədqiqatçılar deklarativ şəkildə hansısa bir paradiqmanın prinsiplərindən bəhs edirlər, lakin konkret təhlillər bir neçə metodoloji əsasda aparılır. Fikrimizcə, koqnitiv dilçilik leksika sahəsində özündən qabaq təşəkkül tapan metodoloji sistemləri inkar etməməlidir, əksinə, onlardan bacardıqca bəhrələnməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. – 1 cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 744 s. – 4 cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 712 s.
2. Humboldt, V. fon. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyəti mənəvi inkişafına təsiri haqqında. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 360 s.

3. Бейкер, М. Атомы языка. Грамматика в темном поле сознания. – М.: ЛКИ, – 2008.– 272 с.
4. Греймас, А.-Ж. Структурная семантика: поиск метода. – М.: Академический Проект, – 2004. – 368 с.
5. Ельмслев, Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? // Новое в лингвистике. – Вып. 2. – М.: Изд-во иностр. лит., – 1962. – с.117-173.
6. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, – 1988. – 320 с.
7. Словарь современного русского литературного языка: [в 4 томах]. – М.: Русский язык, – т.1. – 1981. – 698 с. – М.: Русский язык, – т.4. – 1984. – 794 с.
8. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English. Ed. by S.Wehneier. – Oxford University Press, – 2003. – 1541 p.

AZƏRBAYCAN VƏ BAŞQIRD DİLLƏRİNDE AHƏNG QANUNU

Günel Mirzəyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gunel-mirze@rambler.ru

Xülasə

Qohum dillərin müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi ilə öyrənilməsi dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili ilə digər türk dillərinin ayrı-ayrılıqda müqayisə edilməsi də dilçilik elmi üçün mühüm nəticələr əldə etmək baxımından maraq doğurur.

Başqırd dili öz fonetik sisteminə görə Azərbaycan dili ilə bir çox hallarda uyğunluq təşkil edir. Bu mənada bu iki dilin fonetik səviyyədə müqayisəsi də elmi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Müqayisə edilən dillərin sait sisteminə gəlincə qeyd edilməlidir ki, bu dillərin sait sistemi bir çox hallarda üst-üstə düşür. Məsələn, başqırd dilinin saitləri damaq ahənginə uyğun olaraq iki qrupa bölündür:

Ön sıra /i/, /ü/, /ö/, /e (ə)/, /ə/

Arxa sıra /u/, /o/, /ı/, /a/

Bununla yanaşı başqırd dilində olan saitlər bir-birinə qarşı cütlüklər təşkil edir: /a/ — /ə/, /ı/ — /e/, /o/ — /ö/, /y/ — /ü/.

Maraqlı cəhət odur ki, başqırd dilində /i/ saitinə qarşı duran sait yoxdur və bu dildə əsl türk sözlərində /i/ fonemi az-çox geniş şəkildə yalnız anlaut və inlautda, xüsusən də birinci hecanın bütün növlərində təmsil olunur.

Məlum olduğu kimi, ahəng qanunu sözün birinci hecasının saitinin sonrakı hecaların saitlərinin xarakterini müəyyən etməsi ilə xarakterizə olunan fonetik hadisədir. Ahəng qanununa uyğun olaraq başqırd dilində arxa və ön sıraya uyğun olaraq işlədir. Yəni Azə-

baycan dilində olduğu kimi, bu dildə də söz arxa sıra saiti ilə başlayıbsa sona qədər arxasına saiti işlənir. Başqırd dilində arxa sıra saitləri Azərbaycan dilində olduğu kimi “kalın” termini ilə ifadə edilir. Θ, ə, ყ, e (e) saitləri isə ön saitlərə aiddir (başqırd dilində “nəzək” – nazik). Bu dildə demək olar ki, bütün saitlər sinharmonik paralellərə malikdir: a-ə, o-ə, u-ü, ы - e (e).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan və başqırd dillərində digər fonetik xüsusiyyətlərdə olduğu kimi, ahəng qanununda da xeyli oxşar cəhətlər vardır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Başqırd dili, saitlər, ahəng qanunu, qohum dillər.*

Abstract

Law of Harmony in Azerbaijan And Bashkir languages

The study of related languages using the comparative-historical method is important from the point of view of linguistics. Comparing the Azerbaijani language with other Turkic languages separately is also interesting in terms of obtaining important results for the science of linguistics. Due to its phonetic system, the Bashkir language is compatible with the Azerbaijani language in many cases. In this sense, the comparison of these two languages at the phonetic level is also important from a scientific point of view.

Regarding the vowel system of the compared languages, it should be noted that the vowel system of these languages overlaps in many cases. For example, the vowels of the Bashkir language are divided into two groups according to the palatal tone

Front row /i/, /ü/, /ö/, /e (ə)/, /ə/

Back row /u/, /o/, /ı/, /a/

At the same time, the vowels in the Bashkir language form opposite pairs: /a/ – /ə/, /ы/ – /e/, /o/ – /ö/, /y/ – /ü/.

Interestingly, Bashkir does not have an opposite vowel to /i/, and the /i/ phoneme is more or less widely represented only in anlaut and inlaut, especially in all varieties of the first syllable, in real

Turkic words in this language. As is known, the law of harmony is a phonetic phenomenon characterized by the fact that the vowel of the first syllable of a word determines the character of the vowels of the following syllables. According to the law of harmony, the Bashkir language is used according to the back and front order. That is, as in the Azerbaijani language, if the word starts with a back vowel, the back vowel is used until the end. Back vowels in Bashkir language are expressed by the term "kalin" as in Azerbaijani language. Vowels Θ, ə, ü, e (e) belong to front vowels ("nəzək" in Bashkir - thin). In this language, almost all vowels have synharmonic parallels: a-ə, o-Θ, u-ü, ы - e (e).

As a conclusion, we can note that the Azerbaijani and Bashkir languages have many similar aspects in the law of harmony as well as in other phonetic features.

Key words: Azerbaijani language, Bashkir language, vowels, law of harmony, related languages

Məlum olduğu kimi qohum dillərin müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi ilə öyrənilməsi dilçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə ayrı-ayrılıqda müqayisəsi dilçilik elmi üçün mühüm nəticələr əldə etmək baxımından maraq doğurur.

Türk dillərində ahəng qanunu ümumi ortaç qanun kimi xarakterizə edilir və bu qanun türk dilləri üçün yeni hadisə deyildir. Alimlərin fikrincə, dil faktları da sübut edir ki, ahəng qanunu türk dillərinin bütün tarixi inkişafı boyu özünü göstərmüşdür. Ə.Dəmirçizadənin təbirincə desək, ümumiyyətlə, iltisaqi dillərdə, xüsusən türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində ahəng qanunu adlanan qanun vardır ki, bu zaman sözün tərkibində olan səslər, xüsusən, sait səslər, həməhəngləşir. Elə buna görə də son zamanlara qədərki dilçilik ədəbiyyatında sinharmonizm istilahı ilə bu hadisə ancaq “saitlər ahəngi” kimi izah edilmiş və beləliklə də “ahəng qanunu” təkcə sait səslərin həmcinsləşməsi, həməhəngləşməsi kimi birtərəfli anla-

şilmişdir [Dəmirçizadə Ə. 1984, s. 127]. Biz bu cür yanaşmaya rus türkologiyasında da rast gəlirik. Məsələn, “Türk dillərinin müqayisəli fonetikası” adlı fundamental əsərin müəllifi olan A.M.Şerbak da ahəng qanunundan məhz “saitlərin ahəngi” kimi bəhs edir.

A.A.Reformatskiy haqlı olaraq qeyd edir ki, türk dillərində ahəng qanunu sadəcə fonetik hadisə olmayıb dilin təkcə fonetik layını deyil, həm də morfoloji layını əhatə edən fundamental struktur-tipoloji hadisədir [Реформатский А. 1970, с. 101-105].

A.Məşədiyevanın fikrincə isə, ahəng qanununu morfonoloji hadisə kimi tədqiq etmək daha doğru olardı [Мешадиева А. 2004, с. 16].

Türk dillərində lap qədim zamanlardan çox dərin kök salan və bütün dil sistemini əhatə edən “hətta, söz köklərində səslərin uyuşması – həmcinsləşməsi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərin də bir çoxunda, eləcə də sait və samitlərin münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir və bunların azı indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qalmaqdadır” [Rəcəbli Ə. 2004, s. 357].

Ahəng qanununun izlərini biz Orxon-Yenisey yazılarında, uyğur dilində yazılmış ilk kitabələrdə gördükümüz kimi müasir türk dillərində, o cümlədən müqayisə edilən dillərdə də görə bilirik. Təsadüfi deyil ki, türk dillərində ahəng qanunun olması barədə hələ XI əsrдə M.Kaşgari öz divanında məlumat vermişdir. Bununla belə A.Axundovun da qeyd etdiyi kimi, türk dillərində kifayət qədər tədqiq edilməsinə rəğmən ahəng qanununa birmənalı yanaşma yoxdur. Alimin fikrincə, ahəng qanunu sözün səs tərkibinin fizioloji-akustik cəhətdən vəhdətini nəzərdə tutur [Axundov A. 1984, s. 210].

Müqayisə edilən dillərə gəlincə, hər iki dildə ahəng qanununun iki növü özünü göstərir:

- 1) Saitlər ahəngi
- 2) Saitlərlə samitlərin ahəngi

Müqayisə edilən dillərin sait sisteminə gəlincə qeyd edilməlidir ki, bu dillərin sait sistemi bir çox hallarda üst-üstə düşür. Məsələn, başqırd dilinin saitləri damaq ahənginə uyğun olaraq iki qrupa bölündür:

Ön sıra /i/, /ü/, /ö/, /e (Ə)/, /ə/

Arxa sıra /u/, /o/, /ı/, /a/

Bununla yanaşı başqırd dilində olan saitlər bir-birinə qarşı cütlük təşkil edir: /a/ – /ə/, /ı/ – /e/, /o/ – /ö/, /y/ – /ü/.

Maraqlı cəhət odur ki, başqırd dilində /i/ saitinə qarşı duran sait yoxdur və bu dildə əsl türk sözlərində /i/ fonemi çox geniş şəkildə yalnız anlaut və inlautda, xüsusən də birinci hecanın bütün növlərində təmsil olunur.

Başqırd dilində də bir çox türk dillərində olduğu kimi ahəng qanunu dəmir qanun kimi özünü bürüzə verir. Məlum olduğu kimi ahəng qanunu sözün birinci hecasının saitinin sonrakı hecaların saitlərinin xarakterini müəyyən etməsi ilə xarakterizə olunan fonetik hadisədir. Ahəng qanununa uyğun olaraq başqırd dilində saitlər arxa və ön sıraya uyğun olaraq işlədilir. Yəni Azərbaycan dilində olduğu kimi, bu dildə də söz arxa sıra saiti ilə başlayıbsa sona qədər arxa sıra saiti işlənir. Başqırd dilində arxa sıra saitləri Azərbaycan dilində olduğu kimi “kalın” termini ilə ifadə edilir. Θ, ə, γ, e (e) saitləri isə ön saitlərə aiddir (başqırd dilində “nəzək” – nazik). Bu dildə demək olar ki, bütün saitlər (və istisna olmaqla) sinharmonik paralellərə malikdir: a-ə, o-ə, u-ü, ı - e (e).

Demək olar ki, bütün şəkilçi və hissəciklərin iki variantı var: qalın və incə. Sözün kökündə yalnız qalın saitlər varsa, o zaman qalın saitli şəkilçilər və hissəciklər əlavə olunur. Əgər sözdə yalnız incə saitlər varsa, onda yalnız incə sait şəkilçili və hissəcikləri əlavə olunur. Misal üçün:

bala – balalar – balalara

əsəy – əsəyem – əsəyemdeñ

İki və ya daha çox kökdən ibarət mürəkkəb sözlərdə şəkilçilərin qalın və ya incəliyi sonuncu kökün saitinin xarakterindən asılıdır.

Bilbauimdı bir ale. – Mənə kəmərimi ver.

Bilbau = bil (bel) + bau (ip) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, başqırd dilində ahəng qanunu Azərbaycan dili ilə bir çox hallarda üst-üstə düşür. Belə ki,

Azərbaycan dilində də şəkilçilər sözün son saitinə uyğun olaraq müəyyənləşir.

Türk dilləri üçün xarakterik olan saitlərlə samitlərin ahənginə də biz hər iki dilin materiallarında rast gələ bilirik. Məlum olduğu kimi, ahəng qanununa görə samitlər bir qayda olaraq saitlərə uyğun, onların fizioloji-akustik keyfiyyətlərinə uyğun çalarlıqlar kəsb edirlər. Bu dil hadisəsi başqırd dilində Azərbaycan dilindən fərqli şəkildə özünü göstərir. Belə ki, bu dildə arxa və ya ön saitlərlə birləşməsindən asılı olaraq, hər samitin sərt və ya yumşaq tələffüzü olur. Arxa saitli (kalın) samitlər möhkəm, ön saitli (nəzək) olan sözlərdə isə yumşaq tələffüz olunur:

- kul (əl) – kul (göl)
toz (duz) – toz (düz)
tam (damcı) – təm (dad)

Göründüyü kimi, başqırd dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ahəngə uyğun sözlərin mənaları dəyişə bilir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan və başqırd dillərində digər fonetik xüsusiyyətlərdə olduğu kimi, ahəng qanununda da xeyli oxşar cəhətlər vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat *Azərbaycan dilində*

1. Axundov A. (1984) Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı: Maarif, 392 s.
2. Dəmirçizadə Ə. (1984) Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 307 s.
3. Rəcəbli Ə. (2004) Göytürk dilinin fonetikası. Bakı: Nurlan, 418 s.

Rus dilində

1. Реформатский А.А. (1970) Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. Тюркологические исследования. с. 101-105.
2. Мешадиева А. (2004) Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку: Элм, 244 с.

AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA TERMİNLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Xanım Qasımovə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı şəhəri 220 sayılı məktəb-lisey

khanim.gasimova@gmail.com

Xülasə

Bu tədqiqat işində müstəqillik dövründə mətbuatda terminin yaradıcılığının əsas istiqamətləri, mənbələri və yolları mətbuatda müqayisəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Termin yaradıcılığında ayrı-ayrı meyllər və istiqamətlər tədqiqat obyekti olmuşdur. Müstəqillik dövründə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq dilin daxili imkanları hesabına yaradılmış terminlərin digər dillərdən keçmə yolları, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsullarla yaranaraq qəbul edilənlər tədqiqatın əsas obyektidir. Mətbuatda terminlərin paralel işlənməsi, Avropa və şərqi dillərindən dilimizə keçən və mətbuatda işlənən nümunələr əsərində onların əmələgəlmə yolları şərh edilmiş və mənbələr göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, elmi terminologiyanın inkişafı üçün xalq dilinin əsas mənbə, tükənməz qaynaq olduğu unudulmamalıdır. Tədqiqatda dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı yolları və üsulları zəngin faktlarla təhlil olunmuşdur. Bu üsullarla yaranan terminlərin dilimizin fonetik, qrammatik quruluşuna uyğun olması, termin üçün səciyyəvi olan dəqiqlik, konkretlik tələblərinin gözlənilməsi əsaslandırılmışdır. Bununla yanaşı, məqalə müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafını xarakterizə etmək üçün Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf meylləri, termin yaradıcılığının mənbə və üsulları: semantik, morfoloji, sintaktik, kalka; alınma terminlərin dilimizin lüğət tərkibində yeri, leksik-semantik, struktur-qrammatik xüsusiyyətləri, standartlaşma yolları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ter-

min yaradıcılığı cəmiyyətdə gedən proseslərlə bağlıdır. Yəni əgər müstəqillik illərindən əvvəlki dövrlərdə dilimizə alınma terminlər əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmaya-raq rus dilindən alınırdısa, müstəqillik illərində cəmiyyətin müasir inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq rus dilindən deyil, termin alınmasında üstünlük daha çox əlaqələrin genişləndiyi Avropa dillərinə verilmişdir. Bununla yanaşı, termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə dairəsi genişlənmişdir, çünkü Türkiyə ilə hərtərəfli əlaqələrlə bağlı iqtisadi, siyasi, elmi anlayışlar ifadə edən terminlər dilimizə keçmişdir. Bu terminlər leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, məqalədə terminologianın zənginləşməsi, mənbə və üsullarda yeniləşmələr, inkişaf istiqamətləri, termin yaradıcılığı prosesinə təsir göstərən amillər, terminlərin ədəbi dildə normalaşması prosesi, unifikasiyası elmi əsaslarla araşdırılmışdır.

Müstəqillik illərində cəmiyyətin müasir inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq rus dilindən deyil, termin alınmasında üstünlük daha çox əlaqələrin genişləndiyi Avropa dillərinə verilmişdir. Bununla yanaşı, termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə dairəsi genişlənmişdir, çünkü Türkiyə ilə hərtərəfli əlaqələrlə bağlı iqtisadi, siyasi, elmi anlayışlar ifadə edən terminlər dilimizə keçmişdir. Bu terminlər leksik-semantik cəhətdən araşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, məqalədə terminologianın zənginləşməsi, mənbə və üsullarda yeniləşmələr, inkişaf istiqamətləri, termin yaradıcılığı prosesinə təsir göstərən amillər, terminlərin mətbuatda normalaşması prosesi, unifikasiyası elmi əsaslarla araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *termin, terminin yaranma yolları, mətbuat, mətbuatda işlənən terminlər, terminlərin paralelliyi, alınma terminlərin mənbəyi.*

Abstract

In this research work, the main directions of the term creation within the period of independence, its sources and ways were reflected in the comparative manner in the press. The separate tendencies

and directions in the term creation were subject of the research. In connection with the changes occurred within the period of independence, the ways of passing of the terms created at the expense of the language's internal possibilities and the terms. Received from the other languages via lexical-semantic, morphological and syntactic methods are the main objects of the research.

In the press, the ways of their formation were interpreted and the sources were indicated based on the parallel processing of the terms, the examples that were transferred to our language from European and Eastern languages and used in the press. In general, it should not be forgotten that the vernacular is the main source, an inexhaustible resource for the development of scientific terminology. In the study, based on the internal capabilities of the language, the ways and methods of term creation were analyzed with rich facts. It is justified that the terms created by these methods correspond to the phonetic and grammatical structure of our language, and the requirements for accuracy and specificity specific to the term are expected. In addition, the article describes the development of terminology in the Azerbaijani language to characterize the development of terminology in the years of independence; sources and methods of term creation: semantic, morphological, syntactic, tracing; the location of borrowed terms in the vocabulary of our language, lexical-semantic, structural-grammatical features, ways of standardization were involved in the study. The creation of the term is related to the processes taking place in society.

In the years of independence, in accordance with the modern development directions of the society, preference was given to the European languages with which more connections were made, rather than from the Russian language. At the same time, the scope of using Turkish languages as a source in the creation of terms has expanded, because terms expressing economic, political and scientific understandings related to comprehensive relations with Turkey have entered our language. These terms have been investigated lexi-

cally-semantically. In general, in the article, the enrichment of terminology, innovations in sources and methods, development directions, factors affecting the process of term creation, terms

the process of standardization and unification in the media was investigated on scientific grounds.

Key words: *term, ways of term formation, press, terms used in press, parallelism of terms, source of derived terms.*

Dilimizin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər öz-özünə yaranır və dəyişmir. Yeni yaranan və dəyişən terminlərin leksikonumuza daxil olmasında mətbuatın da mühüm rolu var. Mətbuat yalnız yaşadığımız ictimai-siyasi və mədəni həyatın deyil, həm də ana dilimizin aynasıdır. Dilimizin zənginləşməsi, yeni sözlərin ümumişləklik qazanması mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra respublikamızın başqa ölkələrlə həm iqtisadi, həm də siyasi əlaqələrinin genişlənməsi dilimizin terminologiyasını yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir. İstər mətbuatda, istərsə də məişətdə bu terminlərin bir qismi işlənməkdədir. Sponsor, parlament, imic, lider, kompüter sözlərini başa düşməyən çox az adam tapırlar. Bu sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə və məişətimizə belə tez daxil olması və müntəzəm işlənmək hüququ qazanması da-ha çox informasiya vasitələrinin bolluğu ilə bağlıdır. Müasir dövrdə termin kimi işlənən spiker, lobbi, ekologiya, internet, motorolla və s. sözlərin ümumişlək sözlərə çevrilmə prosesi gedir. Lakin bu proses elmi, ictimai-siyasi anlayışları əks etdirən bütün terminlərə aid edilə bilməz. Elə terminlər var ki, onlar uzun müddətdən sonra belə öz funksiyasını qoruyub saxlaya bilir. Mətbuatda işlək olan bu terminlər ümumxalq dilinə, məişət leksikonuna daxil ola bilmir. Koalisiya, reputasiya, sindrom, inteqrasiya, sfera, sertifikasiya terminləri kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənsə də, termin olaraq qalır.

Müstəqillik dövründə milli termin yaradıcılığı mənbələrindən biri olan dilimizin daxili imkanlarından istifadə üsulu həm milli mənafə, həm də prinsip baxımdan daha sərfəlidir. Dilimizin lüğət fon-

duna daxil olan terminlər çox vaxt dilimizin qayda-qanunları nəzərə alınmadan kortəbii olaraq qəbul edilir. Vaxtilə ərəb-fars və rus dillərindən alınan terminlər haqqında da bunu demək olar. Müasir dövr-də mətbuatda bir sıra terminlər paralel işlənir: bilgisayar – kompüter, münaqişə – incident, layihə – proyekt, vəsait – investisiya, tərkib – contingent, mühit – atmosfer, himayədar – sponsor, arasıkəsilmədən – intensiv və s. Bizim fikrimizcə, eyni anlayışları ifadə edən bu paralellərin birincisi işlənərsə, daha münasib olar. Çünkü işlənmə məqamından asılı olaraq birincilər bəzən həm termin, həm də ümumişlək söz vəzifəsini daşıya bilər. Paralel terminlərin işlənməsi mətbuat dilini artıq sözlə yükləyir və anlaşılmazlıq yaradır.

Mənası çoxları tərəfindən anlaşılmayan terminlər son illərin mətbuatında fəal şəkildə işlənməkdədir. Bu terminləri alınma kimi səciyyələndirmək doğru olmaz. Bunlar, əsasən, tərcümə prosesində əvəzlənmədən dilimizə keçən sözlərdir. Müstəqillikdən əvvəl Avropa mənşəli sözlərin dilimizə keçməsində rus dili əsas rola malik idi. Həmin dövdə mətbuat səhifələrində rus dili və onun vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlərə tez-tez rast gəlirdik. Son vaxtlar bu axının qarşısı alınmış, Avropa mənşəli sözlər əvvəlki illərdən fərqli olaraq indi mətbuat dilinə birbaşa keçməyə başlamışdır.

Mətbuat səhifələrində və efirdə tez-tez işlənən reytinq, tender, sertifikat, arbitraj, infrastruktur, mikroklimat çox zaman hamı tərəfindən anlaşılmır. Bizim fikrimizcə, lügətçiliklə məşğul olan mütəxəssislər bu sözlərin hamısının olmasa da, müəyyən hissəsinin qarşılığını tapmaq üçün dilin daxili imkanlarından istifadə etməlidirlər. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı üçün olduqca böyük imkanlar var. Terminologiya ilə məşğul olan mütəxəssislərin gəldikləri ümumi fikir budur ki, milli termin yaradıcılığı milli ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu həm terminlərin asan tələffüz edilməsinə, həm də tez yadda saxlanmasına kömək edər. Son dövrlərdə kütləvi informasiya vasitələrində işlənən atəşkəs, soyqırımı, özəl, dönəm, anlam, çağdaş, özəlləşdirmə kimi dilimizin daxili imkanlardan istifadə etməklə nə qədər sözlər yaranmışdır.

Dilimizin terminoloji qatına daxil olan axın bəzən tənzimlənməmiş, saf-çürük edilməmiş terminlərin dilimizin lügət tərkibinə, mətbuat leksikonuna daxil olması ilə nəticələnir. İstər Avropa, istər türk dillərindən alınan terminlər həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir.

Yeni alınan sözlər daha çox milli mətbuatımızda, elmi-kütləvi tirajlarda ilk dəfə funksionallaşır. Bu baxımdan mətbuat işçilərinin alınmalardan daha düzgün və seçmə üsulu ilə istifadə etmək imkanı var. Kütləvi informasiya vasitələri hamı üçün aydın ola bilən, gələcəkdə ümumişləklik qazana bilən terminlərdən istifadə etsələr, daha məqsədə uyğun ola bilər. Məsələn, ajiotaj, qeyri-legitim, koalisiya, akkreditə, regional struktur və s. terminlərin başa düşülməsi çətinlik yaradır. Son dövrlərdə mətbuatımızda alınma və beynəlmiləl terminlərin axını dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə nə səviyyədə cavab verməsi məsələlərini ortaya qoyur.

Müasir Azərbaycan dilində tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən dilin lügət tərkibi müxtəlif mənbələrdən alınan terminlər hesabına daha da zənginləşir. Bu mənbələrin müxtəlifliyi və kəmiyyəti ayrı-ayrı səbəblərlə bağlıdır. İndiyədək terminologiyada bu mənbələrlə bağlı bir sıra fikirlər irəli sürülüb. Tədqiqatçılarından Ə.Ə.Orucov yazır: “Bu da məlum həqiqətdir ki, heç bir dil digərinə zorakılıqla söz qəbul etdirmir. Tarixi şərait xalqlar arasında elmi, texniki əlaqələr, mədəniyyətlərin yaxınlaşması bu dildən digər dilə söz və terminlər keçməsi üçün şərait yaradır” (3, s. 8.)

Dilin ifadə imkanları geniş olduqda müəyyən məfhumu ifadə etmək üçün sözdən istifadə də asanlaşır. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun lügət tərkibinin formallaşmasından uzun bir tarixi dövr keçdiyindən elmi anlayışların ifadə imkanları da geniş və əhatəlidir. Dilin daxili imkanları hesabına yaradılan terminlər, əsasən, aşağıdakı yollarla yaranır:

1. dilin lügət tərkibindəki ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə;
2. milli sözlərə türk mənşəli şəkilçilər artırmaq vasitəsilə 1990-cı ildən başlayaraq iqtisadi, mədəni, elm sahələrində artımı

hiss olunan terminoloji leksikanı əhatə edən lügətlərin tərtibi leksi-kografların gərgin və məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsidir. Müasir dövrdə elmi texnologiya ilə yanaşı, elmi-texniki, texniki terminologiyaların lügət tərkibini əhatə edən bir çox lügətlərin meydana gəlməsi zərurətdən yaranır. Bu zərurət nəticəsində iki, üç, dörd dilli lügətlər meydana gəlir. Çoxdilli lügətlərin yaranması bir tərəfdən dünya ölkələri ilə müxtəlif sahələrdəki əlaqə ilə bağlıdır, digər tərəfdən xarici ölkələrdən respublikamıza gələn iş adamlarının bu lügətlərə olan tələbatı ilə əlaqədardır. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizə çox sayda terminlər daxil olmuşdur. Lügətçiliyin inkişafı, təkmilləşməsi nəticəsində müxtəlif sahələrə aid olan lügət fondunu tam və geniş şəkildə əhatə edən yeni terminoloji lügətlərin yaranmasına ehtiyac vardır.

“Son dövrlərdə dar sahələri əhatə edən terminoloji lügətlərin nəşri daha çox həyata keçirilir. Müəyyən elm sahəsi, hətta həmin elm sahəsinin bölmələri əsasında terminoloji lügətlərin yaranması da təqdirdəlayiqdir: 1980-ci ildə “Rusca-azərbaycanca informasiya-ölcmə texnikası terminləri lügəti”, 1982-ci ildə “Rusca-azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri lügəti”, 1984-cü ildə “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lügəti”, 1993-cü ildə “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lügəti”, “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lügəti”, 1994-cü ildə “İqtisadiyyat terminləri lügəti”, 1998-ci ildə “Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminləri”, “Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lügəti”, 1999-cu ilda “Izahlı psixoloji lügət”, 2002-ci ilda “Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lügəti”, 2003-cü ilda Rusca azarbaycanca fövqəladə hallarla bağlı terminların izahh lügəti”, 2004-cü ilda “Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlar lügəti”, “Rabitə terminləri lügəti” və başqa yeni lügətlər hazırlanıb” (2, s. 9-10)

S.Sadıqova terminoloji lügətlərin tərtibində bu prinsipləri asas göstərərək yazar: “1. Ümumən elmlərin, ayrı-ayrı sahələrin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək. 2. Həmin anlayışların dəqiqliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq. 3. Əgər mövcud ter-

minoloji sistem bu və ya başqa şəkildə pozulmuşdursa, onu müəyyən bir meyar asasında yenidan təkmilləşdirmək. Dünya elmina in-teqrasiya terminologiyamızın kəmiyyət baxımdan zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, yeniliklər müəyyən termin və anlayışlarla ifadə olunur” (4, s. 178)

Elmi və texniki tərəqqi dilimizin terminoloji qatının daha da zənginləşməsinə, beynəlmiləl terminologiyadan istifada olunmasına yol açır. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, elmların müəyyən çərçivədən çıxıb beynəlmiləl səciyyə daşımı, dünya terminlərinin şərhini, izahını verən isə lügətlərdir. Lügətlərin yaranmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Müəyyən elm sahələri üzrə işlənən, eləcə də yeni alınan terminlərin mənası və ya izahı verilən lügətlər yalnız həmin elm sahəsi üzrə çalışanlar üçün deyil, həm də dili, onun terminologiyasını öyrənənlər üçün faydalı bir vəsaitdir.

Mətbuatımızda meydana gələn bir sıra terminlar siz və söz birləşməsi şəklində yaranır və tərəfləri alınma, milli sözlərlə ifadə olunur. Tərəflərin ifadə vasitəsinə görə termin birləşmələr aşağıdakı kimi olur: 1. Tərəfləri yalnız milli sözlərlə ifadə olunanlar: özəlləşdirmə payı, çirkli pulların yuyulması, axtarma qurğusu və s. 2. Bir tərəfi milli sözlə ifadə olunan: maraq dairəsi, ekoloji çıkrılmə, təşkilatların dəstəyi, və s. 3. Bütün tərəfləri alınma olanlar: investisiya mübadiləsi, enerji layihəsi, real istehlak həcmi və s.

Tərəfləri alınma sözlərlə ifadə olunan terminlər yaranma mənbəyinə görə də fərqlidir: 1. Yalnız Avropa mənşəli sözlərlə ifadə olunanlar; 2. Yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət olunanlar, 3. Həm Avropa, həm ərəb və fars mənşəli sözlərlə ifadə olunanlar.

Göründüyü kimi, terminologiyanın inkişaf istiqamətləri və məyilləri müstəqillik illərində ayrı-ayrı mənbələrə əsaslanır, lakin dilin daxili imkanları, Avropa, türk dilləri əsasında termin yaradıcılığı aparıcıdır. Bu istiqamətlər arasında müayyən fərq olsa da, onları birləşdirən əsas cəhət odur ki, yaranan və alınan termin dilimizin fonetik, leksik, qrammatik qaydalarına asaslanmışdır.

Tarixən işlənən və bu gün də öz işləkliyini saxlayan alınma ter-

minlər dəyişikliyə uğramadan müxtəlif elm sahələrində işlənməkdədir.

“Müstəqillik illərində alınmaların terminoloji dil qatlanna fəal daxil olduğu bir vaxtda da bu proses müşahidə olunur. Tarixən işlənən alınmalar ya dilə daxil olan yeni terminlə, ya da onun milli dil-dəki qarşılığı ilə əvəz olunur” (1, s. 96).

Aşağıdakı cədvəldə ərəb-fars mənşəli alınma terminlərin müstəqilik illərində Avropa, rus və ingilis mənşəli sözlərlə əvəz olunduğu-nu və ya əksini müşahidə edə bilərik.

məsafə - interval	quruluş - sistem
ənənə - tendensiya	mövzu - fabula
düstur - formul	ərazi - region
rəmz - simvol	müsbət - plyus
mənfi - minus	jurnal - məcmuə
istilah - termin	praktika- təcrübə
inkişaf- dinamika	məlumat - informasiya
imkan - potensial	layihə - çertyoj
fəal-aktiv	

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin çoxu son illərin mətbuatında, kütləvi-informasiya vasitələrində paralel işlənməkdədir. Sözsüz ki, müxtəlif mənbələrdən alınaraq ədəbi dildə işlədi-lən terminlərin dilə keçmə yolları da müxtəlifdir. Əgər sovet, praktika, jurnal, çertyoj sözləri rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınıbsa, şura, təcrübə, məcmuə, layihə sözləri ərəb-fars dillərindən alınaraq paralel işlənməkdədir. Ədəbi dildə, xüsusilə terminoloji qatda bu cür paralellik yol verilməzdır, lakin müəyyən ictimai-siyasi şəraitdə dilə təsir etməsə də, bunun aksi baş verə bilir. Müstəqillik illərində bu cür paralelliyyin yaranmasının səbəbi uzun illər Azərbaycan dilinin Qərb və Şərqi təsirlərinə məruz qalmasıdır (1, s. 97).

Qeyd olunduğu kimi, hər bir tarixi şərait dilin lügət tərkibinə, onun formallaşmasına, xüsusilə onun terminoloji sisteminə təsir edir. Avropa ölkələrinə ineqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən elmi anlayışların ifadəsi üçün lazım olan terminlərin güclü

axının qarşısını almış ya da sürətinin azaldılmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixən terminoloji qata daxil olan, onun əsas fondunu təşkil edən rus mənşəli terminlər indi də işlənməkdədir.

Mətbuatın bugünkü inkişafı dilimizin lügət tərkibinin zənginləşməsində, saflığının qorunmasında, alınmaların saf-çürük edilmədən dilə axınının qarşısının alınmasında mühüm önəm daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qasımovə X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı: Elm, 2009, s. 97
2. Qasımovə X.A. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. fəlsəfə doktoru avtoreferatı, Bakı: Mars-Print, 2007, s. 9-10
3. Orucov Ə.Ə, Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984. s. 8
4. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 178

MÜHACİR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAIRLƏRİNİN DİLİNDE ŞİMAL-CƏNUB DİL ƏLAQƏLƏNMƏSİNİN ELMİ ƏSASI (Müasir dövrün 40-50-ci illər mərhələsi)

Xatirə Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

xatirabdullayeva@gmail.com

Xülasə

Mühacir ərəb ədəbiyyatının öndə gedən qələm sahiblərindən Cubran Xəlil Cubran, Əmin-ər-Reyhani və Mixail Nuayme kimi söz ustadlarının həyat və yaradıcılığını tədqiqat obyektinə çevirən görkəmli ərəbşünas alim Äida xanım İmanquliyeva yazır: “Arap edəbiyyatını aktif şekilde yabancı ülke edəbiyyatlarının deneyimi ilə ilişkilendirmek suretiyle yenilemek görevi, “Şurie - Amerika Okulu”nun onde gelen temsilcilerinin ühdesine kaldi”. Aida xanımın fikirlərindən də göründüyü kimi, mühacirət həyatı keçirən ustadlar məskunlaşduğu ölkələrdə öz doğma ərəb ədəbiyyatı ilə yabancı ölkə ədəbiyyatı arasında əlaqə yaratmağa cəhd göstərirdilər. Bu təbiidir. Amma mühacir Cənubi Azərbaycan şairləri əcnəbi mühitə düşməmişdilər. Sadəcə olaraq, uzun müddət yaşadıqları, fəaliyyət göstərədikləri doğma bir mühitdən ayrılib Şimal mühitinə təşrif gətirmişdilər. Siyasi tələblər üzündən Şimala üz tutan sənətkarlar əslində Şimal - Cənub əlaqələnməsinin başlanğıcını qoydular, öz əsərlərində Cənub-Şimal elementlərinin paralelliyini yaratdılar. Çünkü yeni mühitə onlar “əliboş” gəlməmişdilər, konkretləşdirsək, yaddaşlarında bərkiyən, formalaşan Cənub elementlərini də bu mühitə gətirmişdilər. Bu şairlər (təkcə bu şairlər deyil, bütün Cənubi Azərbaycan yazarları, ziyalıları, bütövlükdə bütün Cənub əhli (təbii ki, azərbaycanlılar nəzərdə tutulur) İranda güclü təsir əhatəsində idilər. Bu təsir isə əsasən üç istiqamətdən gəlirdi:

1. İctimai-siyasi mühit
2. Yad dil əhatəsi
3. Maarif, təhsil və tədris prosesi.

İstiqamətlənmə müxtəlif olsa da, mənbə eynidir. Yəni əslində “yad”, “əcnəbi”, “yabançı” leksik vahidlərinin daşıdığı semantik yük bu ayrılan istiqamətləri həm də birləşdirir: Yad dövlətin ərazi-sindəki ictimai-əşyasi mühit, yad dil əhatəsi, yad dildə təhsil alma və yad dildəki tədris prosesi. Bu kimi təsirlərin məngənəsindən qopma və Şimala istiqamətlənmə ilk vaxtlar istər-istəməz Cənuba məxsusluğun qorunması ilə realizə olunurdusa, get-gedə Şimalla uyğunlaşma istiqamətinə qədəm qoyulması və bu mühitin daşıyıcı elementlərinin əxz edilməsi ilə xarakterizə edilir. Təbii ki, bütün bunlar da mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərindən olan Ə.Tudə, S.Tahir, B.Azəroğlu, M.Gülgün, H.Billuri kimi şairlərin dili əsasında aparılmış araşdırmanın elmi əsasının müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Açar sözlər: *Mühacir şairlər, dil siyasəti, ictimai-siyasi mühit, yad dil əhatəsi, tədris prosesi...*

1940-cı illər Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın genişləndiyi bir dövrə təsadüf edir. Bu, S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə başlayan 21 Azər (12 Dekabr) hərəkatı idi. Əslində bu hərəkat Səttər xanın adı ilə başlanan Məşrutə inqilabı (1905-1911-ci illər), Xiyabani-nin rəhbərliyi altında həyata keçirilən Əncüman hərəkatının (1920-ci il) davamı idi. 21 Azər hərəkatı isə birdən-birə başlamamışdı. Cənubi Azərbaycan mühitində sıralanan səbəblər çoxluğu bu hərəkatı yetişdirmişdi. Nəticədə 1945-ci ilin 12 dekabrında Cənubi Azərbaycanda – Təbriz şəhərində Milli Demokratik Hökümət yarandı. Rza şahın hakimiyyəti biyabırçı şəkildə süquta uğradı. Digər tərəfdən də Sovet imperiyası alman-faşist işgalçları üzərində qələbəni təmin etdi. Bu və ya digər məsələlər xüsusilə, İran Azərbaycanında rejimin dəyişməsi bütün hüquqları əlindən alınmış bir xalqın üzünə bağlanmış qapıları açdı. Etiraf etməliyik ki, Güney Azərbaycanın tarixində baş verən inqilablar içərisində ən mütəşəkkili və ən dolğunu S.C.Pi-

şəvərinin başçılığı altında aparılan 21 Azər Hərəkatı idi. Bu hərəkatın aparıcı qüvvəsi, fəal iştirakçısı xalq idi. Pəhləvi zülmündən bezmiş xalq, çıxış yolunu ayağa qalxıb inqilab etməkdə və mövcud rejimi devirməkdə göründü. “Hərəkatın milli zəmininin hələ Məşrutə və Xiyabani dövründən hazırlandığı söylənilirdi. Hərəkata rəhbərlik edən özəkdəkilərin çoxunun özü, ata-babaları, Səttərxan və Xiyabani hərəkatının iştirakçıları idilər. Onlar Rza şahın zindanlarından təqib və sürgün düşərgələrindən keçib gəlmış adamlar olmuşlar” (8, s. 12).

Yaxın keçmişə qədər Güney Azərbaycandakı Milli Demokratik Hərəkat haqqında bildiklərimiz dar çərçivədə idi. Sovetlər Birliyinin süqutu, sovet ideologiyasının məhvini, şah rejiminin dağılması, imkan yaratdı ki, bu hadisələrə real nəzər sala bilək. Bu baxımdan reallığa söykənən bir çox alımlər – C.Həsənli, S.Onullahi, Ə.Rəhimli, M.Çəsmazər, kimi tədqiqatçıların əməyi, onların bu məsələlərlə bağlı ortaya qoyduqları əsərlər təqdirəlayıqdır. Həmçinin S.C.Pişəvərinin 1945-46-cı illərdə “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş çoxsaylı məqalələr, 1946-cı ildə Təbrizdə nəşr olunmuş “Şəhərvərin on ikisi” adlı kitabı, eləcə də, sonralar Sovet Azərbaycanında işıq üzü görmüş “Seçilmiş əsərlər”inin müxtəlif nəşrləri bu problemlərin öyrənilməsi baxımından öz əhəmiyyətini itirmişdir (5, s. 9).

Güney azərbaycanlılarının xilaskarı sayılan Azərbaycan Demokratik Firqəsinin lideri S.C.Pişəvəri bir il ərzində xalqın etimadını qazandı. Amerikalı diplomat Riçard Kamd ADF haqqında fikirlərini belə bildirir: “Firqənin bir il ərzində həyata keçirdiyi işləri Rza şah 20 ildəancaq yerinə yetirə bilərdi” (8, s. 103). Azərbaycanın mühacir şairi, alim və ictimai siyasi xadim, Edinburq universitetinin profesoru Qulamrza Səbri Təbrizi 21 Azər Hərəkatını belə qiymətləndirmişdir: “Pişəvəri hakimiyyətə gələndə mən elə bil qaranlıqdan işığa çıxdım. Məktəblərdə ana dilinin olmaması, özgə dildə oxumaq məni dəhsətli dərəcədə yorurdu. Pişəvərinin hakimiyyəti dövründə mənim on yaşım var idi. O zaman şübhəsiz ki, siyasetdən başım çıxmırıdı, amma Təbrizdəki dirçəlişi görürdüm” (10, s. 44).

Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Milli Hökumətinin qərarı ilə 1946-ci il martın 28-i (1325-ci il, fərvərdinin 7-də) Təbrizdə əlamətdar hadisələrdən biri olan Azərbaycan Dövlət Dram teatrının, 1946-ci il, sentyabr ayının 2-də (1325-ci il şəhərvərin 11-də) Təbriz filarmoniyasının açılması, Təbriz radio stansiyasının yaradılması, milli kitabxananın bərpası, elm və mədəniyyət xadimlərinin adlarının əbədiləşdirilməsi, türk dilinin rəsmi dil kimi elan edilməsi, bütün dövlət orqanlarında yazışmaların ana dilində aparılması, nəşriyyat işlərinin, bir az da konkret ifadə etsək, nəşrlərin doğma dilimizdə çıxmazı, milli hökumətin, dövlət himminin hazırlanması (musiqisi C.Cahangiriv, sözləri M.M.Etimadındır.), Azərbaycan Dövlət Universitetinin açılması və.s. məsələlər, milli hökumətin varlığı dövründə baş verən yeniliklər idi. Bütün bunlar həyata keçiriləsi əsas məsələlər idi. Amma önəmlisi dil haqqında qərarla bağlı “Azərbaycan Maarif Nazirliyinin 1 №-li əmrində məktəblərdə tədrisin türk dilində aparılması, dərsliklərin və tədris proqramlarının hazırlanması, ilk növbədə I –IV sinif dərsliklərinin ana dilində və milli ruhda hazırlanması”nın (8, s. 93) tələb edilməsi idi. Çünkü Pəhləvi hakimiyyəti zamanında ana dilində danışmaq belə yasaq edilmişdi. Öz torpaqlarında hər cəhətdən sıxışdırılan azərbaycanlılar quduzlaşmış şah rejiminin təsiri altında inləyirdilər. Təhqirlər baş alıb gedirdi. Ana dilində qəzet, jurnal çap etdirmək qəti şəkil də qadağan edilmişdi. 1936-ci ildə Qərbi Azərbaycan, 1938-ci ildə Şərqi Azərbaycan ostandarı, yəni valisi A.Mostofi sonralar etiraf edirdi ki, o, azərbacanlılara yas yerində türkcə ağı eməyə belə icazə vrmirdi: “Mən onlara başa saldım ki, siz Daryuşun və Kambizin əsl xələfləri nə üçün Əfrasiyab və Çingizin dilində danışırsınız?” (8, s. 22). “Yonca yeyib məşrutə olan Azərbaycan türkləri ələf yeyib İranı abadlaşdırırlar”, yaxud “atlar yemirsə, verin təbrizli eşşəklər yeyər” (8, s. 23)... söyləməklə şahın sağ əli, azərbaycan türklərinin isə qəddar düşməni sayılan A. Mostofi azərbaycan xalqını təhqir etməkdən, şəxsiyyət və ləyaqətini alçaltmaqdan belə çəkinmirdi. Səhəndin (Bulud Qaraçorlu) daha çox “Dilim” adı ilə məşhur olan “Taleyimə sən

bax” adlı şeiri Güney azərbaycanlılarının hüquqsuzluğunu özündə bütün çılpaqlığı ilə əks etdirir. Elə bu baxımdan da həmin şeir nümunəsinin bir hissəsini təqdim etməyi məqsədə uyğun saydıq: *Mən öz doğulduğum evdə, öz ana diyarımda, ata-baba ovlağında, Yadam, yad! Şirinini yadlar qoynuna buraxmış Fərhədam, Fərhad! Taleyimə sən bax! Düşüncələrim yasaq... Duyğularım yasaq. Keçmişdən söz açmağım yasaq. Gələcəyimdən danışmağım yasaq. Ata-baba adını çəkməyim yasaq. Anamdan ad aparmağım yasaq. Ata diyarım isə pirtlaq-pirtlaqdır! Bilirsən? Anamdan doğulanda belə, özüm bilməyə-bilməyə, Dil açıb danışdığını dildə Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!* (Səhənd). Eyni yanğı bütün Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin də dilində yaşayır: *Ver dilimi, al canımı! Mən ölmərəm, dilim olsad. Ver dilimi, al gözümü! Mən görərəm dilim olsa. Çünkü tarix yazmamışdır “Ölüm” adlı söz dilimə! Mən balamı, qardaşımı, Qurban verrəm öz dilimə* (Söhrab Tahir). H.Billuri isə yazırıdı: Öz doğma dilimdə danışan zaman (*Mən təhqir olundum terkaxər*” deyə) və ya: *Sən ana dilində danışan dəmlər, mənə dedirtdilər anaya madər* (Hökumə Billuri).

Rza şah hakimiyyətinin ilk illərində Güney Azərbaycanda maarif sahəsinə başçılıq etmiş R.Mohsini Təbrizdə bir toplantıda azərbaycanlılara müraciət edərək türk dilində tamaşaların qoyulması, maarif idarəsində və məktəblərdə türkcə danışmağın yasaq edilməsi haqqında məlumat verərək insanlıqdan, mənəviyyatdan kənar əmr verməyi də unutmamışdır: “Məktəblərdə hər kəs türkcə danışsa, eşşəyin noxtasını onun başına salıb, axura bağlayın” (8, s. 23).

Əslinə qalsa, Təkcə Cənubi Azərbaycan deyil, Şimali Azərbaycan da müstəmləkə altında idi (4, s. 3). Fəqət Cənubla müqayisədə Şimalda “incə” siyaset aparılırdı. Yəni şimalda “müstəqillik” siyaseti sürdürüən dövlət öz istəklərinə əks olaraq Azərbaycan dilli məktəblərin fəaliyyətinə rəvac verir, Azərbaycan dilinin ünsiyyət dili kimi fəaliyyətinə qarşı getmir, ana dilli mətbuatın, mövcudluğunu və s. qəbul edirdi. Amma bütün bunlar “böyük bir məqsədin” nəticələri idi. “Qribayedov deyirdi ki, biz Şimali Azərbaycanda mədəniyyəti elə qaldırmalıyıq ki, Şimalla-Cənub arasında hər sahədə fərqlilik baxı-

mından uçurum yaransın ki, onlar heç bir vaxt birləşə bilməsinlər” (İTV-nin 6 fevral 2008-ci il tarixli “Açıq dərs” verilişində akademik Tofiq Hacıyevin dediklərindən).

Haqsızlığın haqq üzərində qələbə çaldığı belə bir dövrdə türk dilinin qadağa qoyulmasına baxmayaraq, kiçik yaşı uşaqlar belə öz doğma dillərini bilirdilər. Bunu təsdiq edən bir faktı diqqətə çatdırmağı məqsədə uyğun hesab edirik. Güneydəki vəziyyətlə bilavasitə tanış olmaq üçün Naxçıvandan Təbrizə gedən M.Bağirov yazırıdı: “Mən Naxçıvanda olarkən oradan 3-4 saatlığa Təbrizə getdim... Təbrizdə bir neçə yerdə 7-8 qız və oğlan uşağına rast gəldim və onlarla danışmaq istədim. Ancaq mən maşını saxlayan kimi onlar qaçdırılar. Mən uzaqdan Azərbaycan dilində dedim: “Bura gəlin”. Mənim Azərbaycan dilində danışdığını eşidən kimi hamısı qayıdırıb yanına gəldi” (5, s. 43). Bir dəfə İranın birinci xanımı Fərəh xanım Diba Pəhləvinin katibi Cavad Heyətin evində yaşayış Şəhriyarı ziyarət edərək ona ev təklif edir. Cavabında isə Şəhriyar, kəlib vasitəsi ilə Şahbanuya belə bir xəbər göndərir: “Mənə ev lazım deyil. Ümumiyyətlə, heçnə lazım deyil. Əgər mənim sənətimi qiymətləndirirsəsə, mənim şad olmağımı istəyirsinizsə, o zaman, ana dilində yazdıığım şeirləri çap etdirmək üçün mənə icazə verin”. (M.Şəhriyara həsr olunmuş verilişdə (AZTV, 19.09.07) Cavad Heyətin dediklərindən.) Göründüyü kimi, yenə də dil məsələsi önə keçir və bu məsələ bütün problemləri üstələyir. Təbii ki, məhz bu və ya digər səbəblər toplusu bir çox Cənub şairlərinin öz doğma yurdunu tərk edib Şimala üz tutması ilə nəticələnir. B.Azəroğlu, S.Tahir, M.Gülgün, Ə.Tudə, H.Biləl kimi söz ustadları Şimalda məskunlaşaraq Şimalla Cənub arasında bir körpu rolunu oynamağa başlayır. Artıq 40-cı illərdə yaradıcılıqla məşğul olan bu sənətkarlar, əslində bir ədəbi nəsil kimi formalaşmanı Azərbaycanda – Bakıda tapırlar.

“Azərbaycan dili istər Şimalda, istərsə də Cənubda təzahür etsin, eyni dildir, lakin Azərbaycan dilinin Şimaldakı ədəbi təzahürü ilə Cənubdakı ədəbi təzahürü arasında müəyyən fərqlər mövcuddur” (1, s. 533). XIX əsrin I yarısına qədər əgər Azərbaycan ədəbi dili va-

hid normalar arasında inkişaf edirdisə, bu zaman kəsiyindən etibarən normada müxtəliflik qeydə alınmağa başlayır. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal qolu ilə Cənub qolunun normalılığı üst-üstə düşmür. Çünkü Azərbaycan dili müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən atıq coğrafi sərhəd ayrılıqları ilə şərtləndirən iki müxtəlif mühiti paylaşır. Beləliklə, qeyri sabitlik yaranır. Bu qeyri sabitlik isə zamanın şərtlərinə görə müəyyənləşir. Bu halda coğrafi arena baxımından müxtəliflik ümumi hadisə fonunda ikinci aspekt kimi qarşıda dayanır (9, s. 235). Bu həqiqətən də belədir. Çünkü Cənub qolu müəyyən ictimai-siyasi səbəblərlə bağlı yad əhatənin təsiri altına düşür. Və elə bu təsir altında daynamağa, fərqli dil xüsusiyyətləri əxz etməyə “borclu olur”. Əslində eyni təmələ məxsus bu qol məhz müxtəlif coğrafi zəmində eyni təməldən aralanma məcburiyyəti qarşısında qalır. Təbii ki, belə halda fərqlilik müşayət olunmalı idi. Amma müəyyən müddət paralellik də qeydə alınır. Və bu ekvi-valentlilik özünü XIX əsrin I yarısına qədər davam etdirir. XIX əsrin II yarısına doğru yönəldikcə, ilkin fərqliliyin əsası qoyulur. Bu fərqlənməyə rəvac verən Azərbaycanın iki siyasi mühitə parçalnması, “Azərbaycan xalqının iki siyasi və inzibati şəraitdə yaşamağa məcbur olması faktıdır. Azərbaycanın iki dövlətin tabeliyində yaşaması bir xalqın iki siyasi şəraitə, iki mədəni mühitə düşməsi demək idi. İran dövlətinin tərkibindəki Cənubi Azərbaycan mədəni təkamülü Şərq feodal relsi üzərində gedir. Rusiya İmperiyasına düşən Şimali Azərbaycan isə tədricən yeni, elmi-texniki tərəqqili Avropanın inkişaf ritminə uyğunlaşır” (4, s. 3). Düzdür, hər iki dil mühitində üslublar baxımından eynilik qeydə alınır. Yəni həm Cənub qolunda, həm də Şimal qolunda klassik –kitab üslubu ilə folklor danışq üslubunun tarixi inkişafı qeydə alınır. Amma nəzərə alınmalıdır ki, bu, üslublar tamamilə başqa-başqa ictimai-siyasi, mədəni mühitlərin içində inkişaf yoluna qədəm qoyur. XIX əsrin II yarısından etibarən Şimalda ədəbi ədəbi dilin inkişaf tempində dirçəliş qeydə alınır. Belə ki, milli mətbuatın əsasının qoyulması funksional üslub diferensiasiyasını sona çatdırır. Normanın funksional-məzmun tərəfində qeydə

alınan kəsir publisist üslubun fəaliyyətə başlaması ilə ödənir. Artıq XX əsrin II rübündə publisist üslubun özündə belə differensasiya gedir. Və bu ayrılma bədii-publisist, elmi-publisist, siyasi publisist dili müəyyənləşdirir. Dərsliklər yazılır, çap olunur. Bütün bunlar isə dil normalarının kütləviləşməsini şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilir. Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal qolu bax belə bir inkişaf tempinə düşür, onlarla ayaqlaşa bilir. Cənub qolu isə inkişaf istiqamətindən çox-çox arxada qalır. Hətta Cənubi Azərbaycan ədəbi dilinin mövcudluğu belə sual altında qoyulur. Fikirlər, mülahizələr bir sıra məsələlərdə üst-üstə düşsə də, müəyyən nöqtələrdə ayrılmalar müşayət olunur. Bu məsələ ilə bağlı fikir sərgiləyən T.İ.Hacıyev yazar: “Hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal və Cənubdan ibarət iki forma variantı formalaşmışdır. Ədəbi dilin Cənub variantı klassik dilin zəngin tarixi ənənələrini inkar edərək təzədən formalaşır, yəni öz inkişafına dialekt səviyyəsindən başlanır. Bu proses ümumən ədəbi dilin meydana gəlməsi və formalaşmasının çıxış vəziyyətinə müvafiqdir: bir dialekt (bu halda Təbriz dialekti çıxış edir) öz fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə ədəbi dilin arasında dayanır, normanın vahidləşməsi və standartlaşması prosesi başlayır” (7, s. 246). Bu fikirlərlə müqayisədə prof. N.Cəfərovun nəzəri mülahizələri bir az fərqliliklə müşayət olunur. Nizami Cəfərova görə “... XVI əsrdən başlayaraq XVII əsr boyu inkişaf edib, XVIII əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində müəyyənləşən milli ədəbi dil həm Şimal, həm də Cənub üçün vahid ifadə forması olaraq qalır (bundan sonra da qalmaqda davam edir), heç zaman şimalla cənub arasında nörmə (eləcə də üslub) planında ciddi bir fərq yaranmır” (2, s. 34). Fikrimizcə, milli ədəbi dilin müəyyənləşməsi elə XVII əsrdən başlayır. Cənub və Şimal qollarına gəlincə, norma eyniləşməsindən söhbət belə gedə bilməz. Düzdür, bu ciddi fərqliliklə müşayət olunmasa da, hər halda paralelləşməyə rəvac verməyən səbəblər var. Məsələn: konkret olaraq, 40-50-ci illərin dil normasını müqayisə obyektiinə çevirsək, müəyyənləşir ki, cənublu və şimallı Azərbaycanın dil normasının eyniliklə təqdimi (yəni eyniləşdirilməsi) qeyri mümkündür. Bu təqdim-

ta maneçilik törədən amillər mövcuddur. Və təbii ki, bütün bu amillər Cənub və Şimal dil mühiti ilə bağlanan reallıqlara söykənir:

- İlk növbədə sərhəd ayrılığı. Uyğunlaşmaya cəhdin özülünün qoyulmasının isə məhz 80-ci illərdən, sərhədlərin açılmasından sonra, əlaqələrin yavaş-yavaş bərpası ilə başlanması.
- Bir-birindən fərqli iki müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni mühitdə yaşama.
- Cənubda ərəb qrafikası, Şimalda isə uzun müddət kiril əlifbasının gündəmdə olması. Belə bir halda fonetik-orfoqrafik normaldakı müxtəliflik göz qabağına gəlməyə bilməz.
- Cənubda əcnəbi dilin – fars dilinin Şimalda isə onunla paralel olaraq rus dilinin aparıcılılığı.
- Cənubda fars dilinin, Şimalda isə əgər belə demək mümkünə, vaxtilə rus dilinin diktəsi.
- Cənubda Azərbaycan dilində məktəblərin, mətbu orqanlarının olmaması, təhsilin fars dilində aparılması, Şimalda isə, əksinə, həm Azərbaycan, həm rus dilli məktəblərin mövcudluğu və arzuya müvafiq olaraq bu təhsil orqanlarında oxuma.
- Cənubda sözalma mənbəyində vasitəçi dilin fars, Şimalda isə bu vasitələrin rus dili ilə müşayəti.

Təbii ki, punktları bir az da artırmaq olardı. Amma bu sadalanınlar da Cənub və Şimalda XX əsrin 30-40-cı illərin dil normalarının müqayisəsi zamanı meydana çıxan fərqliliyi təsdiq etmək baxımdan kifayət edir.

Cənubda Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində yoxluğu, təhsilin, tədrisin fars dilində aparılması Cənub şairlərinə Şimal dil xüsusiyyətlərini mənimsemək imkanı yaratmadı. Belə halda onların söykənəcəyi nəsildən-nəsilə ötürülən xalq danışq dili ilə dialektlər idi. Bu rolu isə öz üzərinə götürən Təbriz dialekti idi. Elə bu səbəbdən- dir ki, “İran ərazisindəki dialektlərimizi ədəbi norma kimi qəbul edirlər” (3, s. 100). Fərqlilik özünü funksional üslubların fəaliyyətində də göstərir. Əgər XIX əsrin I yarısına qədər Azərbaycan ədəbi dili həm Şimal, həm də Cənubda klassik - kitab və folklor danışq üslu-

bunun fəaliyyəti çərçivəsində öz inkişafını davam etdirirdisə, sonralar Şimalda milli mətbuatın əsasının qoyulması ilə publisist üslubun yaranması, tarixi-müqayisəli metodun kəşfi və bu kəşflə Azərbaycanda elmi-dilçilik mühitinin formalaşması ilə elmi üslubun, eləcə də, rəsmi-epistolyar üslubun və s. fəallığı artır. Dil normasındaki kütləviləşmə müəyyən hədd qazanır. Hər bir sahədə inkişaf yüksələn bir templə müşayət olunur. Cənub isə bu inkişafdan kifayət qədər geri qalır, bu inkişafla ayaqlaşa bilmir. Bu, XX əsrin əvvəllərində də belə idi. Doğrudur, İran İslam İncilabından sonra Cənubda mütərəqqi fikirli yazıçıların birləşməsi yaranır. “Günəş”, “Ülkər” kimi mətbu orqanlar fəaliyyət qazanır. Beləliklə, nisbətən dəyişmə, oyanış hiss olunur. Bu oyanış digər qəzet və jurnalların nəşri ilə daha da güclənir. “Xalq sözü”, “Odlar yurdu”, “Araz”, “Yoldaş”, “Koroğlu”, “Birlik”, “Varlıq”, “Çənlibel” və s. buna canlı sübutdur (2, s. 27). Ümumiyyətlə, “1941-ci ilin oktyabrından 1945-ci ilin sentyabrına qədər Güney Azərbaycanda 4 il müddətində 21 adda qəzet nəşr edilmişdi” (8, s. 34). Amma uzunömürlülük yalnız və yalnız “Varlıq” jurnalının adı ilə bağlıdır. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına (Cənub nəzərdə tutulur) “Varlıq” qədər təsir edən ikinci bir mətbu orqanı ola bilməz. Bu təsirdən çıxış edən N.Xudiyev yazır: “Varlıq Cənubi azərbaycanlıların milli etnik varlığın, mövcudluğunun nümunəsi kimi bəşər ideyalarının, ədəbiyyat və mədəniyyətin, tarixin, dilin ən seçmə nümunələrini çap edib yaymaqla məşğuldur” (6, s. 264). Təbii ki, azərbaycanca dil materialı artıqca, ədəbi dil norması təşmilləşməyə, nizamlanmağa, sabitləşməyə ehtiyac duyurdu. Bu isə yalnız və yalnız fars dilinin məngənəsin-dən qopmaq və Şimal dil mühitinə yaxınlaşmaqla mümkün ola bilərdi. Fikrimizcə, mütərəqqi dünya görüşünə malik yazıçılar birləyi buna nail ola bildi və beləliklə, Cənub dil mühitində Şimal dil mühitin elementləri görünməyə başladı. Bu yaxınlaşmanın təmin edən isə isə sərhədlərin açılması, gediş-gəlişin artması, ziyalı əlaqələrinin yaranması və güclənməsi, Cənubda şimal şair və yazıçılarının əsərlərinin çap edilməsi və s. məsələlər idi. Şimal dil mühitinin içində

düşmə, orada yaşayan söz sənətkarları ilə o mühiti paylaşma isə Cənubdan fərqli dil xüsusiyyətlərini əks etməni daha da sürətləndirdi. Sürətlənməni təmin edənlərin bir qrupu isə doğma torpaqlarından didərgin düşmüş mühacir şairlər idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: Az. Atam, 2002, 600 s.
2. Cəfərov N.Q. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar... Bakı: Elm, 1990, 128 s.
3. Taciyev T.İ Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub normaları / T.İ.Hacıyev, Ə.Q.Quliyev, N.Q.Cəfərov. Azərbaycan dili: IX sinif üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2000, s. 100-109
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II c. Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
5. Həsənli C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı: Diplomat, 1998, 324 s.
6. Xudiyev N.M. Xalqın tarixi haqqı: Dilimiz, varlığımız. Bakı: Azərbaycan, 2003, 336 s.
7. Гаджиев Т.И. Отношение исторической диалектологии к диалектам в условиях дифференцированного языка // Вопросы диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, 1984, с. 246-249
8. Pəhimli Ə. Güney Azərbaycanda Milli Demokratik Hərəkat Bakı: MEQA, 2003, 208 s.
9. Соссюр Ф. Труды по языкоznанию. Москва: Прогресс, 1977, 695 c.
10. Sultanlı V. Ömrün nicat sahili Bakı: Turan evi, 2004, 212 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNĐƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ ALINMALARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

İbrahim Fathallah Abdelfatah Elsayed

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

İbrahimfathallah459@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə mənbələrindən biri də leksik alınmalardır. Məlumdur ki, İslam dininin yayılması, ərəb istilaları Azərbaycan və fars dillərinə çoxlu sayda ərəb sözlərinin daxil olmasına şərait yaratmışdır. Ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə çox vaxt ilkin mənası ilə daxil olmuşdur. Lakin bəzi ərəb alınmaları Azərbaycan ədəbi dilində semantik cəhətdən fərqli şəkildə istifadə edilmişdir. Sözlərin bir qismi ərəb dilində bir neçə məna daşısa da, onlardan yalnız biri Azərbaycan ədəbi dilində işləklik qazanmışdır. Bu cəhətdən diqqət çekən məqam odur ki, bəzi ərəb mənşəli sözlərin mənalarından biri Azərbaycan dilində işlənsə də, ərəb ədəbi dilində ya ümumən işləkliyini itirmiş, ya dialektlərdə öz izini saxlamışdır.

Ərəb dilindən alınma sözlərdə baş verən leksik-semantik dəyişikliklərdən söz açarkən əsasən onların mənbə dildəki anlamları ilə keçdikləri dildəki mənaları arasındaki əlaqə daha çox maraq doğurur. Bu gün Azərbaycan dilində işlənən ərəb mənşəli xeyli sayda sözlər var ki, onlar ya müasir ərəbcədə işlənmir - arxaikləşmiş, ya dialekt səviyyəsində qalmış, ya da öz semantik sahəsini daraltmış və ya tamamilə dəyişdirmişdir. Bu prosesə hansı amillərin təsir etdiyi ni, hansı səbəb üzündən baş verdiyini müəyyənləşdirmək bu günə kimi mümkün olmamışdır.

Ani (న) – *vaxt, zaman* sözündən əmələ gəlib, sıfət kimi işlənir. Azərbaycan türkcəsində iki məna verir:

- 1) *ən az* (ani yuxu; ani fikrə getmək:

Musa kişi susaraq ani fikrə getdi (M.İbrahimov)

2) qısa bir zaman (ani təsir, ani ölüm), müvəqqəti, keçici, qəfil, gözlənilməz mənaları daşıyır:

Bizim bu ani tanışlığımız bir-iki saatlıq söhbətdən ibarət olacaqmı? (M.S.Ordubadi)

Ehmal (إهمال) [ihməl] – Azərbaycan dilində bu sözün klassik mənada işlənməsi ərəb dilindəki kimi *laqeydlik, diqqətsizlik, etinasızlıq, sayqısızlıq, unutqanlıq* mənasındadır:

Tez çəkməzsən cəfa tiğin məni öldürməyə,

Öldürər axır məni bir gün bu ehmalın sənin. (M.Füzuli)

Ancaq Azərbaycan danışq dilində ehmal *yavaş, asta, səs salma-*danmənasını verir [Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lügəti, 2005: 96]:

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna... (C.Məmmədquluzadə)

Açar sözlər: Azərbaycan dili, lügət tərkibi, alınmalar, ərəbcə sözlər, semantika.

Abstract

Lexical borrowings are one of the sources of enrichment of the vocabulary of the Azerbaijani language. It is known that the spread of Islam and the Arab invasions created conditions for the entry of a large number of Arabic words into the Azerbaijani and Persian languages. Words of Arabic origin often entered the Azerbaijani language with their original meaning. However, some Arabic borrowings were used semantically differently in the literary language of Azerbaijan. Although some of the words have several meanings in the Arabic language, only one of them has become functional in the literary language of Azerbaijan. In this regard, it is noteworthy that although one of the meanings of some words of Arabic origin is used in the Azerbaijani language, it has either lost its function in the Arabic literary language in general, or has kept its traces in the dialects.

When talking about the lexical-semantic changes that occur in words borrowed from the Arabic language, the relationship between

their meanings in the source language and their meanings in the language from which they are transferred is of more interest. Today, there are many words of Arabic origin that are used in the Azerbaijani language, which are either not used in modern Arabic – they have become archaic, or they have remained at the dialect level, or they have narrowed their semantic field or completely changed it. To date, it has not been possible to determine what factors influence this process and why it happened.

Ani (آنی) – time, derived from the word time, is used as an adjective. It has two meanings in Azerbaijani Turkish:

1) the least (momentary sleep; going to a sudden thought:

Musa the man fell silent and went to a sudden thought (M.Ibrahimov)

2) a short time (instant impact, instant death), temporary, transitory, sudden, unexpected meaning:

Will this instant acquaintance of ours consist of an hour or two of conversation? (M.S.Ordubadi)

Ehmal(إهمال) – the use of this word in the classical sense in the Azerbaijani language means indifference, inattention, neglect, indifference, forgetfulness, as in the Arabic language:

If you don't hurry, try to kill me.

Your carelessness will kill me one day (M.Fuzuli).

However, in Azerbaijani colloquial language, ehmal means slowly, softly, without making a sound [Dictionary of Arabic and Persian words used in classical Azerbaijani literature, 2005: 96]:

He carelessly left the Novruz paper in his bosom... (J.Mammad-guluzade)

Key words: Azerbaijani language, vocabulary composition, borrowings, Arabic words, semantics.

Adətən alınmalar dildə öz əsas, ilkin semantik mənasını qoruyub saxlayır, bəzənsə öz əsas mənasından fərqli tamam başqa məna kəsb edir. Azərbaycan dilinə keçən bir qisim ərəb sözlərinin mənaları ya

öz mənasını mühafizə etmiş, ya da dövrünün tələbinə görə əsas məna daralmış və ya genişlənə bilmüşdir. Bu prosesə hansı amillərin təsir etdiyini, hansı səbəb üzündən baş verdiyini müəyyənləşdirmək bu günə kimi mümkün olmamışdır. Belə bir *keçid* dövrünü yaşayaraq, leksik mənasını dəyişən sözlər Azərbaycan dilini öyrənən ərəblər və ərəb dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün böyük çətinliklər yaradır. Həmin məqsədlə bir qisim ərəb sözlərinin dilimizdə başqa yeni məna daşıması faktlarını izləyərək araşdırıraq.

Ani (انی) – vaxt, zaman sözündən əmələ gəlib, sıfət kimi işlənir. Azərbaycan türkcəsində iki məna verir:

3) *ən az (ani yuxu; ani fikrə getmək)*

Musa kişi susaraq *ani fikrə getdi* (M.İbrahimov)

4) *qısa bir zaman (ani təsir, ani ölüm), müvəqqəti, keçici, qəfil, gözlənilməz mənaları* daşıyır:

Bizim buanı tanışlığımız bir-iki saatlıqsöhbətdən ibarət olacaqmı? (M.S.Ordubadi)

Ehmal (اهمال) [ihməl] – Azərbaycan dilində bu sözün klassik mənada işlənməsi ərəb dilindəki kimi *laqeydlik, diqqətsizlik, etinasızlıq, sayqısızlıq, unutqanlıq* mənasındadır:

Tez çəkməzsən cəfa tiğin məni öldürməyə,

Öldürər axır məni bir gün bu ehmalın sənin. (M.Füzuli)

Ancaq Azərbaycan danışiq dilində *ehmalyavaş, asta, səs salmadan-* mənasını verir [Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, 2005: 96]:

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna... (C.Məmmədquluzadə)

Eyş (عيش) [‘eyş]

1) *həyatı* (məs.: [مسْتَوِيُّ الْعِيش mustava-l- ‘eyş] – *həyat səviyyəsi*);

2) *çörək, qida, yem* (məs.: [عِيش بَأْيَت ‘eyş bəit] – *boyat çörək,*

عِيشو ملح [‘eyş va milh] – *duz-çörək*.

Azərbaycan dilində bu söz *kef, zövq-şəfa, ləzzətli həyat, eyş-işrat etmək* – *kef etmək / çəkmək* mənasında özünü əks etdirir. Klassik ədəbiyyatda isə bu kəlmə *eyş-işrat, kef məclisi* kimi anlaşılır:

Dövlətliləriz, məqsədimiz eyşü səfadır.

Mehmanlarımız büsbütün ərbabi-qinadur (M.Ə.Sabir)

Əyyaş – [عیاش] ['ayyaş] ərəb dilində çörək bişirən, çörək satan deməkdir.

Bu söz fars dilində *məzəli adam, kefcil, həyatdan zövq alan adam* anlayışı verir.

Azərbaycan dilində isə ona yaxın, *vaxtını eyş-işratla, sərxoşluqla keçirən adam, içki düşküünü* mənaları verir [Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lügəti, 2007:20].

Eyş və *ayyaş* sözlərinin eyni kökdən əmələ gəldiyi aydınca görünür. Sadəcə, Azərbaycan dilinə o, ikinci – mənfi mənada qəbul olunub:

Əyyaşların yurdu sayılan "Metropol" otelində bu gecəfovqəladılıkvardı (M.S.Ordubadi).

Hövsələ - حوصلة [hausalə] əsasən *qus / insan mədəsi* mənasını verir.

Bu söz xüsusən İraq dialektlərində *səbir, təhəmmül, dözüm* mənası daşıyır [Ərəbcə-Azərbaycanca lügət, 2007: 37].

Azərbaycan və fars dilində isə bu söz *səbir, dözüm* kimi qəbul olunur:

Qız danışmaq istəyirdi, hövsələsi darıxırdı (M.S.Ordubadi).

Bu cür faktlara əsaslanaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ərəb dilində də *hövsələ* sözü bir zamanlar Azərbaycan dilindəki mənada olduğu üçün, ərəb dialektlərində həmin mənada qalır. Təbii ki, ümumişləkliyini itirmiş sözlər dialektlərdə qorunub saxlanır.

Müsайдə مساعدة [musə 'adə] – *kömək, dəstək, yardım*.

Azərbaycan dilinə *izin, icazə* mənalarında istifadə olunur və bu söz XIX-XX əsrin əvvəllərində çox işlənmiş, hazırda isə köhnəlmiş sözlər arasında yer almışdır. Lakin çağdaş türk dilində ümumişlək söz olaraq qalır.

Övrət (أَتْ عُورَة) ['aura] üç mənada işlənir:

- 1) *zəiflik, nöqsan;*
- 2) *bədənin zəif, müdafia olunmayan hissəsi.*
- 3) *cinsiyət.*

Professor Əl-Abbasinin araşdırılmalarında bu söz müxtəlif mənəlarda işlənir [Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lügəti, 2007:51]:

- 1) *açıq, müdafiə olunmayan yer;*
- 2) *insanın xəcalət və utancaqlıqdan hər hansı bir bədən üzviünü örtməsi;*
- 3) *dağların açıq, yəni dərələr olan hissəsi və s.*

Azərbaycan dilində bu söz *arvad, zövcə, həyat yoldaşı* və ümumiyyətlə, *qadın* kimi çox fərqli bir məna əldə etmişdir. Bu cür məna dəyişməsi qəribə görünən də, İslam dininin tövsiyə məntiqinə uyğun gəlir, yəni zəif məxluq kimi qəbul edilən qadın gizlədilməli, örtülməlidir.

Qərinə - قرین [qarinə] – ərəb dilində altıdan çox mənası mövcuddur:

- 1) *həyat yoldaşı, arvad;*
- 2) *rəfiqə;*
- 3) *qadının cılrlar arasındaki oxşarı* (xalq inancına görə);
- 4) *şərait;*
- 5) *ilkin şərt;*
- 6) *dəlil, sübut ...*

Azərbaycan dilinin izahlı lügətində bu sözə belə izah verilib:

“Əslində 33 illik bir dövr olub, *əsr* mənasında işlənir” [4, s. 33].

Qibtə غبطة [ğıbtə] – mənbə dildə iki mənada işlənir:

- 1) *qibtə (həsədsiz);*
- 2) *razılıq, sevinc, xoşbəxtlik, həzz, ləzzət;*
- 3) *zati-müqəddəslər (patriarxlarıntitulu).*

Azərbaycan dilində də iki, lakin tam fərqli məna daşıyır:

- 1) *həsəd* – özgəsində olan gözəl özəlliyi, var-dövləti arzulama;
- 2) *sevinc, məmnuniyyət.*

Məhcub - محجوب [mahcub] – iki mənada işlənir:

- 1) *bağlı, örtülü;*
- 2) *kor.*

Məsələn: محجوب عن الإستغلال [mahcub ‘ani-l-stiğləli] – *istifadə üçün bağlı.*

Bu söz حجب [hacəbə] – örtmək, qızılətmək söz kökündən əmələ gəlib. Azərbaycan dilində utanmış, utanın, utancaq mənalarında anlaşılır.

Bəzən bu sözdən mürəkkəb feilin birinci tərəfi kimi istifadə olunur:

məhcub etmək – *utandırmaq*;

məhcub olmaq – *utanmaq, sixılmaq, xəcalət çəkmək..*

Ərəblər VII əsrдə dili və İslam dini ilə yanaşı, Azərbaycanın bütün ictimai sahələrinə təsir göstərmişlər.

Ərəb dilindən alınma sözlərdə baş verən leksik dəyişiklikləri tədqiq edərkən diqqətimizi əsasən alınma zamanı mənasını dəyişən sözlərə yönəldik. Dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində lügət tərkibi genişlənir. Donor dildən keçən sözlər bəzən mənasını dəyişərək, yeni məna qəbul edir. Cöxmənalı sözlərin bir və yaxud bir neçə mənası yeni dilə keçir, mənalardan biri önə çıxır, dildə reallaşır. Fikrimizcə, alınma sözlərdə olan məna fərqləri, sözlərin fərqli dillərdə fərqli tarix yolu keçdiyinin göstəricisidir. Ərəblər VII əsrдə Azərbaycana dilləri ilə bir yerdə mədəniyyətlərini, ədəbiyyatlarını, elmlərini gətirdilər. Bütün bağlı qapıların “açarı” bu yeni dil xalqımızın bütün sahələrinə daxil olur, dəyişdirir, ancaq yerli xalqın da bu dilə təsirini inkar edə bilmərik. Bədəvi mədəniyyətin “nəticəsi” – ərəb dili, Odlar diyarı-Azərbaycanın müsafiri olur, yerli ədəbiyyatla, mədəniyyətlə tanış olur, daha doğrusu, bu yeni mədəniyyətin karşısına çevrilir. Donor dildən söz qəbul edən dilin lügət tərkibinə keçən leksika heç zaman mənasını dəyişməyərək, xalqın, dillin müştərək tarixinin “abidəsi” olur. Azərbaycan və ərəb xalqlarını bu gün bu sözlər yaxınlaşdırır, dillərin öyrənilməsini, insanların bir-birini anlamasını asanlaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat *Azərbaycan dilində*

1. Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lügəti. Bakı: Kitab Klubu, 2006, 300 s.
2. Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lügəti. Bakı: Kitab Klubu, 2007, 321 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti (4 cilddə). I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti (4 cilddə). II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti (4 cilddə). III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti (4 cilddə). IVc. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2 hissə), Bakı: Elm, 2012, 392 s.
8. Bünyadov Z.B. Azərbaycan Yll-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
9. Əl-Abbasi X.N, Əl-Abbasi N.X Azərbaycan dilindəki ərəb alınmalarının semantik lügəti. Bakı: N print studiya, 2015, 348 s.
10. Əl-Abbasi X.N. Ərəbizmlərin Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişikləri, Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 195 s.
11. Əlibəyzzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi (2 cilddə), I cild. Bakı: Azərbaycan Tərcümə mərkəzi, 2007, 660 s.
12. Ərəbcə-Azərbaycanca lügət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 440 s.
13. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2 hissə), Bakı: Elm, 2012, 476 s.
14. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lügəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.

Ərəb dilində

لمنجد في اللغة. دار المشرق (المطبعة الكاثوليكية) ص.ب: 946، بيروت - لبنان، 15. 984 ص

Rus dilində

16. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь Москва,Русский язык, 1985, 944 с.
17. Шарбатов Г.Ш. Арабско-русский учебный словарь. Москва, Русский язык, 1981, 1076 с.

Internet resursları

18. Qeyd 1,<https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/>
19. Qeyd 2,<https://pandia.ru/text/78/152/100646.php>

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

İsmayılov Kazimov

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə

Məqalədə Aərbaycan dili və Azərbaycan dilçiliyinin ən yeni problemləri qaldırılır. Bu problemlər arasında mətn linqvistikası, funksional-kommunikativ qrammatika, koqnitiv dilçilik, informasiya texnologiya dilçiliyi, yeni medianın dili, dilimizin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları, yeni dil reallıqları, türkoloji dilçilik, funksional morfologiya kimi aktual məsələlərin Azərbaycan dilçiliyi ilə tədqiqi lazımlı bilinmişdir.

Qeyd edək ki, türkoloji dilçiliyin tarixi inkişaf yoluna yenidən baxılmalı, yeni linqvistik istiqamətlərin məzmun və mahiyyəti dəqiqləşdirilməlidir. Türk dillərinin konseptual-funksional qrammatikası yaradılmalıdır ki, Nəsimi adına Dilçilik institutunun Türk dilləri şöbəsinin yazmağı planlaşdırıldığı “Türk dillərinin funksional morfoligiyası” bu istiqamətdəki işlərin təməlini təşkil edəcəkdir. Linqvodidaktik düşüncənin formalaşması morfologiyanın bu tipinin tədqiqini zəruriləşdirdiyi üçün tədqiqatlarda dil faktlarının, morfoloji hadisələrin funksional-kommunikativ dəyəri, həm faktların seçimi qanuna uygunluqları müəyyənləşdirilməlidir.

Bundan başqa məqalədə Azərbaycan dili mətnlərinin informasiya strukturu, mətnyaratma vasitələri, yeni nitq imicinin yaranması, prosesi, nitqin qənaəti və təsiri, tarixi sintaksis məsələlərinin öyrənilməsinin yolları da təhlil edilmişdir. Məqalədə vurgulanır ki, dilimizin prestijini qaldırmalı, xüsusən də onun funksional keyfiyyətini yüksəltməliyik.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Azərbaycan dilçiliyi, aktual problemlər,